

אלישע בן אבויה הוא אחר

סיפור אחד בשני נוסחים

מים ראשונים: מי ומה לא כתבו על הדמות המיוחדת של אלישע בן אבויה ששנה ופרש והפך מתלמיד חכם מוביל לאדם "אחר", ועל היחסים המיוחדים שהיו לו עם ר' מאיר תלמידו הנאמן – עד מותו וגם אחרי. גיליון זה מתמקד בשני המקורות והנוסחאות של סיפור מופלא זה בתלמודים הבבלי והירושלמי ובפליאה הגדולה כיצד השאירו חכמים סיפור חריג זה לדורות ולא העלימוהו.

משנה מסכת חגיגה פרק ב משנה א

אין דורשין בעריות בשלושה, ולא במעשה בראשית בשנים, ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם ומבין מדעתו.² כל המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו ומה לאחור. וכל שלא חס על כבוד קונו ראוי לו שלא בא לעולם.³

תוספתא מסכת חגיגה (ליברמן) פרק ב הלכות א-ז⁴

הלכה א: אין דורשין בעריות בשלושה, אבל דורשין בשנים. ולא במעשה בראשית בשנים, אבל דורשין ביחיד. ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו.⁵ מעשה ברבן יוחנן בן זכיי שהיה רכוב על החמור והיה ר' לעזר בן ערך מחמיר אחריו. אמר לו: רבי, שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה. אמר לו: לא כך אמרתי לך מתחילה שאין שונין במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו? אמר לו: מעתה, ארצה לפניך.⁶ אמר לו: אמור. פתח ר' לעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה. ירד רבן יוחנן בן זכיי מן החמור ונתעטף בטליתו וישבו שניהם על גבי האבן תחת הזית והרצה לפניו. עמד ונשקו על ראשו ואמר: ברוך ה' אלהי ישראל אשר נתן בן לאברהם אבינו שיודע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים. יש נאה דורש ואין נאה מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש לעזר בן ערך נאה דורש ונאה מקיים. אשריך אברהם אבינו שאלעזר בן ערך יצא מחלצך שיודע להבין ולדרוש לכבוד אביו שבשמים.⁷

הלכה ב: ר' יוסה בן יהודה אומר: ר' יהושע הרצה לפני רבן יוחנן בן זכיי, ר' עקיבא הרצה לפני ר' יהושע, חנניה בן כינאי הרצה לפני ר' עקיבא.⁸

הלכה ג-ד: ארבעה נכנסו לפרדס: בן עזיי ובן זומא אחר ור' עקיבא. אחד הציץ ומת, אחד הציץ ונפגע, אחד הציץ וקיפץ בנטיעות, ואחד עלה בשלום וירד בשלום. בן עזיי הציץ ומת, עליו הכתוב אומר: "יקר בעיני ה' המותה לחסידיו". בן זומא הציץ ונפגע, עליו הכתוב אומר: "דבש מצאת אכול דיך וגו'". אלישע הציץ וקיפץ בנטיעות,⁹

¹ ראו במים האחרונים רשימה חלקית של ספרים ומאמרים שנכתבו בנושא.

² פרשני המשנה מסבירים שמדובר במספר התלמידים, לא כולל את הרב: "בעריות בשלושה והוא", "במעשה בראשית בשנים והוא" ובמעשה מרכבה "ביחיד והוא". דהיינו, בעריות בשלושה ובבראשית בשניים – כולל את הרב – מותר. ובמרכבה רק ביחיד (בינו לבין עצמו). אבל כפי שכפי שהמשנה כבר מציינת, יש יוצאים מהכלל.

³ משנה זו הפותחת את פרק ב במסכת חגיגה היא העוגן לסיפור על ארבעה שנכנסו בפרדס (שמקורו בתוספתא להלן), ממנו מתפתח הסיפור על אלישע בן אבויה שכולו במקורות אמוראים, לא תנאיים. העיסוק בענייני סוד: מעשה בראשית ומעשה מרכבה הוא מסוכן ולפיכך מוגבל, אבל לא נאסר לגמרי כפי שנראה להלן.

⁴ התוספתא משלימה את המשנה ומרחיבה. היא המקור לסיפור "ארבעה שנכנסו לפרדס" ולקטעים אחרים שמשולבים בשני התלמודים להלן. היא עצמה מביאה את סיפור הארבעה בתמצית וזה של אחר בחצי משפט, אבל היא הבסיס ולפיכך מומלץ לא לדלג עליה. בציטוטים ממנה בנוסח שני התלמודים להלן, נקצר.

⁵ שימו לב לנוסח המרוכך של התוספתא שמבהירה מתי כן דורשים, מה שמסביר את ההמשך שיש מצב שדורשים במעשה בראשית וגם במרכבה. ראו דברינו [דורשים או לא דורשים במעשה בראשית](#) בשבת בראשית וכן [מעשה מרכבה](#) בחג השבועות.

⁶ ר' אלעזר הבין את הרמז בדברי ריב"ז: "אלא אם היה חכם ומבין מדעתו", ובביטחון עצמי נענה לאתגר: אני כבר חכם ומבין.

⁷ התנאי לעיסוק נכון בתורת הסוד איננו רק "חכם ומבין מדעתו", ולהלן גם "דעת נקייה", אלא גם עיסוק בתורה זו מתוך מתן כבוד ועמידה ממרחק. "כבוד שמיים" כאן הוא אולי במשמעות שאנו כבני אדם שאינם בשמיים, מכירים במגבלות הבנתנו הארצית.

⁸ אלה הם שדרשו במעשה מרכבה. קטע זה נראה להלן בירושלמי ובבבלי.

⁹ הביטוי קוצץ נטיעות או בנטיעות מצוי גם בהלכה, ראו מסכת בבא קמא פרק ח סוף משנה ו: "החובל בעצמו, אף על פי שאינו רשאי – פטור. אחרים שחבלו בו – חייבין. והקוצץ נטיעותיו, אף על פי שאינו רשאי – פטור אחרים שקצצו את נטיעותיו חייבים". גם לקצץ בנטיעות שלך – אסור, משום בל תשחית והרס הטבע. מקום נוסף בו מצוי ביטוי זה הוא בדין עשיית סייג לתורה. ראו אבות דרבי נתן נוסח ב פרק א: "ועשו סייג לתורה ... שלא יעשה אדם גדר יותר מן העיקר ויפול הגדר ויקצץ את הנטיעות", מובא בדברינו [עשו סייג לתורה](#) בנושאים המיוחדים. האם אפשר לגזור דמיון בין מעשיו של אלישע בן אבויה ובין המקור הראשון שחיבל בעצמו או למצער השני שעשה את הגדר עיקר?

עליו הכתוב אומר: "אל תתן את פיך לחטיא את בשריך וגוי" (קהלת ה.ה).¹⁰ ר' עקיבה עלה בשלום וירד בשלום, עליו הכתוב אומר: "משכני אחרוך נרוצה הביאני המלך חדריו וגוי" (שיר השירים א.ד).¹¹

הלכה ה: משל למה הדבר דומה? לפרדס של מלך ועלייה בנויה על גביו. מה עליו על אדם? להציץ, ובלבד שלא יזין את עיניו ממנו. ועוד מְשָׁלוּ משל: למה הדבר דומה? לאיסתרטא העוברת בין שני דרכים: אחד של אור ואחד של שלג. היטה לְכָן¹² - נכוה בְּאוּר. היטה לכן - נכוה בשלג. מה עליו על אדם? להלך באמצע, ובלבד שלא יהא נוטה לא לְכָן ולא לְכָן.¹³

הלכה ו: מעשה בר' יהושע שהיה מהלך באסתרטא¹⁴ והיה בן זומא בא כנגדו. הגיע אצלו ולא נתן לו שלום. אמר לו: מאין לאין בן זומא? אמר לו: צופה הייתי במעשה בראשית ואין בין מים העליונים למים התחתונים אפילו טפח, שנאמר: "ורוח אלים מרחפת על פני המים", ואומר: "כנשר יעיר קנו על גוזליו ירחף" - מה נשר זה טס על קנו נוגע ואינו נוגע, כך אין בין מים העליונים למים התחתונים אפילו טפח. אמר להם ר' יהושע לתלמידיו: כבר בן זומא מבחוץ. לא היו ימים מועטים, עד שנסתלק בן זומא.¹⁵

הלכה ז: כל המסתכל בארבעה דברים ראתו¹⁶ לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, מה לאחור. יכול קודם למעשה בראשית? ת"ל: "למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ". יכול עד שלא נבראו סדרי תקופות? ת"ל: "ולמקצה השמים ועד קצה השמים". מה תלמוד לומר: "למן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ"? מן היום אשר ברא אלים אדם על הארץ אתה דורש, ואי אתה דורש מה למעלה ומה למטה מה היה ומה עתיד להיות.¹⁷

תלמוד ירושלמי מסכת חגיגה פרק ב הלכה א

מתניתין: אין דורשין בעריות בשלושה ולא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד, אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. וכל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו כאילו לא בא לעולם: מה למעלה ומה למטה ומה לפניו ומה לאחור. כל שלא חס על כבוד קונו רתוי לו כאילו לא בא לעולם.¹⁸

גמרא: ... דרש ר' יודה בר פזי בתחילה היה העולם מים במים ... חזר ועשאו שלג ... חזר ועשאו ארץ ... והארץ עומדת על מים ... והמים עומדים על הרים ... וההרים עומדין על רוח ... והרוח תלויה בסערה ... וסערה עשאה הקב"ה כמין קמיע ותלויה בזרועו ...¹⁹

¹⁰ ראו הפסוק המלא שם: "אל תתן את פיך לחטיא את בשריך ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא למה יקצף האלהים על קולך וחבל את מעשה ידיך". איך מתקשר הפסוק לאלישע בן אבויה, שחיבל (החטיא) את עצמו (מעשה ידיו, בשרו)?

¹¹ זה המקור לסיפור "ארבעה שנכנסו לפרדס" וממילא גם לאלישע בן אבויה הוא אחר. שימו לב שלאחר שהתוספתא מזכירה אתהכינוי "אחר", היא חוזרת בגוף המעשה ומזכירה אותו בשמו "אלישע". התוספתא לא מפרטת מה היו מעשיו של אחר ומסתפקת בציון העובדה שקיצץ בנטיעות. הסיפור העיקרי יופיע כאמור בשני התלמודים שלהלן. ולגבי הפסוק המובא על ר' עקיבא, גם כאן כדאי לקרוא אותו בשלמותו: "משכני אחרוך נרוצה הביאני המלך חדריו נגילה ונשמחה בך נזכירה דרך מין מישרים אהבוך". הוא ר' עקיבא שכשניסו לערער על הכנסתו של שיר השירים לספרות הקודש, הגן עליו בכל עוז. ראו שיר השירים רבה א יא: "אמר ר' עקיבא: חס ושלום לא נחלק אדם אחד מישראל על שיר השירים שלא תטמא את הידים, שאין כל העולם כולו כדאי כיום שנתנה בו שיר השירים. למה? שכל הכתובים קדש וזה קדש קדשים". מובא בדברינו שיר השירים – המשובח שבשירים.

¹² לכאן. בכתבי הארץ ישראלי נשמטים לעתים אותיות העיצור. ומר במקום ואמר, כדי במקום כדאי. כך גם השמטת האות ה"א: את במקום אתה, ולהלן אלים במקום אלהים, ועוד.

¹³ זה כוחו הגדול של ר' עקיבא שידע לילך בדרך האמצעית ולעבור בין האש (האור) והשלג. ולא נותר לנו אלא לנחש במה נכוה אלישע בן אבויה, שלא השכיל לילך בשביל האמצעי בדיוק, באור או בשלג? נשרף או קפא?

¹⁴ לא בכדי משתמשת כאן התוספתא במילה אסתרטא שנזכרת בקטע הקודם. ר' יהושע יודע להלך באמצע ולא להביט לצדדים וממנו למד תלמידו הנאמן ר' עקיבא. גם בן זומא הולך באסתרטא, אבל כנגדו. ראשו בצדדים ובצדדי הצדדים. ר' יהושע ור' אלעזר בן ערך אינם חלק מהסיפור הראשי, אבל דמותם בהחלט נוכחת.

¹⁵ מיקום מעשה זה לאחר סיפור הארבעה שנכנסו לפרדס אולי בא לומר שבכניסה לפרדס נפגע בן זומא ומאז לא חדל מלהתעסק בענייני סוד, עד שנפטר. לעומת בן עזאי שנפטר מיד. האם יש כאן השלכה על סיפור אלישע בן אבויה שהאריך ימים משניהם?¹⁶ ראוי.

¹⁷ ברקע דרשה זו עומד הפסוק בספר דברים ד לב: "כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד קצה השמים הנהיה כדבר הגדול הזה או הנשמע פמהו". הפסוק כפשוטו מדבר על מעמד הר סיני ומשה קורא לעם ישראל לשאול "לימים ראשונים" אם אי פעם אירעה התגלות כזו. הדרשן לוקח פסוק זה כבסיס להגדרה על מה ניתן לדרוש במעשה בראשית ועל מה לא ומאיזה יום של הבריאה ואילך. ולהלן בירושלמי נראה את הדרשה על האות ב"ת שמסמלת מה לאחור שאסור ומה לפניו שמוותר. אבל אם נחזור לפסוק מספר דברים שמעודד את "שאל נא" ומדבר על מעמד הר סיני, הדברים מתחברים למעשה מרכבה, אותו ראו בני ישראל במעמד זה (שמות רבה ג ב, תנחומא כי תשא כא).

¹⁸ זו כאמור המשנה הפותחת את פרק ב במסכת חגיגה, עליה תלוי הסיפור של ארבעה שנכנסו לפרדס (שמקורו בתוספתא) וממנו מתפתח הסיפור על אלישע בן אבויה שכולו במקורות אמוראים, התלמוד הירושלמי והבבלי. הסיפור לא נזכר במקורות התנאיים.

¹⁹ הנה כי כן, חכמים דורשים גם דורשים במעשה בראשית. וגם אם נאמר שבשעתו היה זה באופן הראוי והנכון ולבעלי "דעת נקיה", כעת מתועדים הדברים בספר ופתוחים בפני הכל.

ולא במרכבה ביחיד. ... תלמיד וותיק היה לו לרבי ודרש פרק אחד במעשה המרכבה ולא הסכימה דעתו של רבי ולקה בשחין. התורה הזו דומה לשני שבילים: אחד של אור ואחד של שלג. היטה בזה - מת באור, היטה בזו - מת בשלג. מה יעשה? יהלך באמצע.²⁰

מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה מהלך על הדרך רוכב על החמור ור' לעזר בן ערך מהלך אחריו ... כיון שפתח ר' לעזר בן ערך במעשה המרכבה, ירד לו רבן יוחנן בן זכאי מן החמור ... הלכו וישבו להן תחת אילן אחד וירדה אש מן השמים והקיפה אותם ... אמר: כדברך אלעזר בן ערך כן הוא מעשה המרכבה ... עמד רבן יוחנן בן זכאי ונשקו על ראשו ואמר: ברוך ה' אלהי אברהם יצחק ויעקב שתן לאברהם אבינו בן חכם יודע לדרוש בכבוד אבינו שבשמים ... אשריך אברהם אבינו שיצא מחלצך אלעזר בן ערך.²¹

וכיון ששמעו ר' יוסף הכהן ור' שמעון בן נתנאל אף הם פתחו במעשה המרכבה ... ורעשה הארץ ונראתה הקשת בענן ויצאה בת קול ואמרה להן: הרי המקום פנוי לכם והטריקלין מוצע לכם אתם ותלמידים מזומנים לכת שלישית. ...²²

שוב מעשה בי ר' יהושע שהיה מהלך בדרך ובן זומא בא כנגדו. שאל בשלמו ולא השיבו. אמר לו מאיין ולאייך בן זומא? אמר לו: מסתכל הייתי במעשה בראשית ... א"ר יהושע לתלמידיו: הרי בן זומא מבחוץ. ולא היו ימים קלים עד שנפטר בן זומא.²³

שלושה הרצו תורתן לפני רבן: ר' יהושע לפני רבן יוחנן בן זכאי, רבי עקיבה לפני רבי יהושע, חנניה בן חכייני לפני רבי עקיבה. מיכן והילך אין דעתן נקייה.²⁴

ארבעה נכנסו לפרדס:²⁵ אחד הציץ ומת, אחד הציץ ונפגע, אחד הציץ וקיפץ בנטיעות, אחד נכנס בשלום ויצא בשלום. בן עזאי הציץ ונפגע, עליו הכתוב אומר: "דַּבַּשׁ מִצֵּאֶת אֶכְלֵל דִּינָךְ פֶּן תִּשְׁפָּעֶנּוּ וְהִקְאֲתוּ" (משלי כה טז).²⁶ בן זומא הציץ ומת עליו הכתוב אומר: "יִקָּרַע בְּעֵינָיו ה' הַמְּוֹתָה לְחִסְדֵּי"ו (תהלים קטז טו).²⁷ אחר הציץ וקיפץ בנטיעות.²⁸

מני אחר: אלישע בן אבויה, שהיה הורג רבני תורה. אמרין: כל תלמיד דהוה חמי ליה משכח באוריתע, הוה קטיל ליה.²⁹ ולא עוד, אלא שהיה נכנס לבית הועד והיה רואה נערים יושבים לפני רבם, והיה אומר: מה אלו יושבים

²⁰ ראו בגמרא בבלי שבת פח ע"ב: "דברי תורה יש בם להמית ולהחיות ... למיימינים בה - סמא דחיי, למשמאילים בה - סמא דמותא". אך כאן, הגישה חמורה בהרבה. התורה היא הליכה על חבל דק מאד בין ימין שאינו טוב ושמאל שאינו טוב. שימו גם לב לסדר הדורות. כאן מדובר בתלמיד של רבי, היינו רבי יהודה הנשיא תלמידו של רבי מאיר, שניים-שלושה דורות אחרי רבי עקיבא. מחד גיסא, אחרי ההרצאות החיוביות של מעשה מרכבה שראינו ועוד נראה, ומאידך גיסא אחרי הארבעה שנכנסו לפרדס. ואת רבי יהודה הנשיא נפגוש גם בסוף הסיפור של אלישע בן אבויה.

²¹ כאן מתחיל הירושלמי לצטט את התוספתא, בהבדלים קטנים. תחילה, הסיפור על ריב"ז ור' אלעזר בן ערך, כסדר בתוספתא. ²² זו תוספת של הירושלמי המחזקת את העיסוק החיובי והראוי לשבח במעשה מרכבה, אולי על מנת לאזן את הסיפור הקשה של תלמיד רבי יהודה הנשיא שדרש במעשה מרכבה בניגוד לדעתו של רבי ולקה בשחין.

²³ שוב מתהפך הגלגל. הירושלמי משנה את סדר הדברים שבתוספתא ומקדים את סופו הקשה של בן זומא לסיפור הארבעה שנכנסו לפרדס. אולי לומר לנו שבן זומא נכנס מראש לפרדס כשהוא 'פגוע'. האם כך גם האחרים - כל מי שנפגע? ורק רבי עקיבא שיצא בשלום היה זה בזכות "שנכנס בשלום"? נראה שהירושלמי מצייר את העיסוק במעשה מרכבה ובראשית כדבר מסוכן ומורכב, אבל בתנאים מסוימים, או בדורות מסוימים, ניתן לעסוק בהם ואולי בענייני סוד אחרים.

²⁴ המפרשים מסבירים ש"הרצו תורתן" הוא ש"דרשו במעשה מרכבה לפני רבם" (קרבן העדה), היינו עברו את מבחן "חכם ומבין בדעתו" ועשו זאת בדעה נקייה (ביטוי מקביל לביטוי במשנה: "חכם ומבין מדעתו"). על ענייני סוד אלה נדרשנו כאמור בדברינו [דורשים או לא דורשים במעשה בראשית](#) בשבת בראשית וכן [מעשה מרכבה](#) בחג השבועות. הפעם נתמקד בסיפורו של אלישע בן אבויה. אך לפני כן, שימו לב שוב לר' יהושע שהוא שהרצה מעשה מרכבה לפני רבי יוחנן בן זכאי והעביר הלאה. ולמי? לר' עקיבא!

²⁵ כאן מצטט הירושלמי את התוספתא על ארבעה שנכנסו לפרדס. למה נכנסו הארבעה כחבורה לפרדס? למה דווקא אלה? מי היה היוזם והכח המארגן? האם הייתה סיבה חיצונית לכך, כגון חיפוש לגאולה וישועה מהצרות בעזרת תורת הסוד? האם בעקבות אירוע 'רב משתתפים' זה הוטלה הגבלה במשנה: "ולא ביחיד במרכבה"?

²⁶ מדבר טוב יש לאכול מעט ולהימנע מאכילת יתר. ראו פירוש מצודות על הפסוק: "אם מצאת דבש, מהראוי הוא שתאכל ממנו מעט להיות די לך להשיב הנפש כי כשתאכל הרבה כדי שביעה פן תקיא את הכל ותאבד גם המעט שאכלת בתחילה". ראו גם מדרש משלי (בובר) כה טז שדורש את הפסוק על שני החכמים שנפגעו: "דבש מצאת אכול דיק - זה בן עזאי. פן תשבענו והקאותו - זה בן זומא". התחלפו כאן בן זומא ובן עזאי. ולעיל, כאמור, סיפור אחר על סופו של בן זומא, במפגש עם ר' יהושע.

²⁷ הירושלמי מצטט את הארבעה שנכנסו לפרדס די נאמן למקור בתוספתא, אך אינו מזכיר את שמו "אלישע" ומכנה אותו "אחר" בכניסה לפרדס וביציאה ממנו (בתוספתא נזכר שמו). הירושלמי כפי שנראה לא מתעניין איך ומתי ניתן לו השם "אחר", אלא מה גרם לשינוי אצלו ועל כך בהמשך. ולגבי הקיצוץ בנטיעות, יש שמבקשים לחבר לכאן את מדרש דברים רבה ז ד: "כל מי שלומד דברי תורה ואינו מקיים, עונשו חמור מאותו שלא למד כל עיקר. למה הדבר דומה? למלך שהיה לו פרדס והכניס לתוכו שני ארסיים. אחד היה נוטע אילנות ומקצץ, ואחד לא היה נוטע כל עיקר ולא מקצצם. על מי המלך כועס? לא על אותו שהיה נוטע ומקצץ?". אבל אי אפשר להתעלם מהאמפתיה היחסית לאלישע בן אבויה, שנראה להלן בירושלמי וגם בבבלי, שבכל זאת היה תלמיד חכם ו"משלנו". ראו להלן דברי בנותי לרבי יהודה הנשיא: "אל תבט במעשיי, הבט בתורתו".

²⁹ עניין זה שאחר היה הורג תלמידי חכמים שעסקו בתורה מצוי רק בנוסח הירושלמי. יש שמפרשים שעשה זאת בכך כישוף או ע"י "שמות" מיסטיים. אך יש שמעדיפים לראות בביטוי זה פראפרזה של הביטוי "קיצץ בנטיעות" וכפי שנראה להלן שהיה משבית חכמים

ועושים כאן? מה תועלת תצא להם מלימודם? הרי אומנותו של זה - בנאי. אומנותו של זה - נגר. אומנותו של זה - צייד. אומנותו של זה - חייט. וכיין שהיו (הנערים) שומעים כן, עזבו לימודם והלכו להם.³⁰ עליו הכתוב אומר: "אל תתן את פיך לחטיא את בשרך וגו'". שחיבל מעשה ידיו של אותו האיש.³¹

בשעת השמד היו מטיילים עליהם משאות.³² והיו מכוונים ששנים יישאו משא אחד, משום "שנים שפשו מלאכה אחת".³³ אמר (אחר לגויים): הטעינו יחידים. הלכו וטענו יחידים. והיו מכוונים (היהודים) לפרוק בכרמלית שלא להוציא מרשות היחיד לרשות הרבים.³⁴ אמר (אלישע בן אבויה לגויים): הטעינו עליהם כלי זכוכית.³⁵ הלכו והטעינו אותם כלי זכוכית.³⁶

ר' עקיבה נכנס בשלום ויצא בשלום עליו הכתוב אומר: "משכני אחריתך נרוצה הביאני הפלך דרךו נגילה ונשמחה בך וגו' " (שיר השירים א ד).³⁷

ר' מאיר היה יושב ודורש בבית המדרש של טיבריה. עבר אלישע רבו רוכב על סוס ביום שובתא.³⁸ באו ואמרו לו: הרי רבך בחוץ. פסק מן הדרשה ויצא אצלו. א"ל: מה דרשת היום? א"ל: "ויי ברך את אחרית איוב מראשיתו וגו' " (איוב מב יב). א"ל: ומה פתחת בו? א"ל: "ויוסף יי את כל אשר לאיוב למשנה" (איוב מב ט) - שכפל לו את כל ממונו. אמר (אלישע): ווי דמובדין ולא משכחין.⁴⁰ עקיבה רבך לא היה דורש כן, אלא: "ויי ברך את אחרית איוב מראשיתו" - בזכות מצות ומעשים טובים שהיה בידו מראשיתו.⁴¹ אמר לו: ומה היית דורש עוד? א"ל: "טוב אחרית דבר מראשיתו" (קהלת ז ח). אמר ליה: ומה פתחת בו? א"ל: לאדם שהוליד בנים בנערותו ומתו, ובזקנותו ונתקיימו, הוי: "טוב אחרית דבר מראשיתו". לאדם שעשה סחורה בילדותו והפסיד, ובזקנותו ונשתכר, הוי: "טוב אחרית דבר מראשיתו". לאדם שלמד תורה בנערותו ושכחה, ובזקנותו וקיימה, הוי: "טוב אחרית דבר מראשיתו".⁴² אמר: ווי דמובדין ולא משכחין! עקיבה רבך לא הוה דרש כן, אלא: טוב אחרית דבר - מראשיתו. בזמן שהוא טוב מראשיתו.⁴³ ובי היה המעשה.⁴⁴

ותינוקות של בית רבן מתלמודם. כך או כך, הירושלמי פותח בשאלה מי הוא אחר? ועונה שהוא אלישע בן אבויה, אבל לא מסביר את מקור כינוי זה. אולי השם נראה לדרשן פשוט לאור כל מעשיו. מכאן ואילך נביא קטעים מהירושלמי בתרגום לעברית בעזרת פירוש ידד נפש. אבל למקור בארמית יש את הצליל והדקויות שלו וכל מי שיכול, רצוי שיקרא את לשון הירושלמי במקור.

³⁰ לעסוק במלאכה והפסיקו ללמוד תורה.

³¹ דברי אלישע בן אבויה על עצמו בגוף שלישי, שלשעבר היה בעולם התורה וכעת פיו מחטיא את בשרו והוא מחבל בעולם בו גדל וצמח. ואם נראה לנו שאלה מעשיו הקשים והגרועים של אלישע בן אבויה, בא הקטע הסמוך וטופח על פנינו.

³² בשעת השמד (איזה?) היו הגויים מטיילים עבודת משאות על היהודים בשבת, לא רק לשעבוד ולצורך, אלא בכוונה שיחללו שבת.

³³ היהודים עשו את המלאכה בדרך שיהיו פטורים, שההלכה היא שמלאכה שאחד יכול לעשותה ושנים עשוה, אסור אבל פטור.

³⁴ שהוצאה והכנסה לכרמלית מרשות ולרשות היחיד, וכן מרשות ולרשות הרבים היא איסור דרבנן ולא מהתורה.

³⁵ שאי אפשר להניחם במקום פתוח ויש להכניסם מיד לבית: שמשאם הוא מדלת לדלת. ולהלן עוד יחזרו 'כלי הזכוכית'.

³⁶ כאן מצטייר אלישע בן אבויה לא רק ככופר ומשבית בית המדרש, אלא כיהודי משומד, מלשין ומוסר. פרשה זו מיוחדת לנוסח הירושלמי (איננה בבבלי) ומעמידה את אלישע בן אבויה באור שלילי פי כמה, כאחד שאין לו שום תקנה. אין כאן רק עניין אמוני וכפירה דתית, אלא לאומי - הסגרה אם לא בגידה ממש. אבל לא נראה שעניין זה בא לידי ביטוי בהמשך הסיפור. האם ייתכן שמישהו שתל "תוספת" זו בסיפור אלישע בן אבויה בזמן מאוחר יותר וניסה לתאר את אחר באופן חמור בהרבה?

³⁷ הדגש הוא כמובן במילים: "הביאני המלך חדריו", עליו נאמרו דרשות רבות מהן בתורת הסוד, כגון אליהו רבה (איש שלום) פרשה ז: "הביאני המלך חדריו - זה אחד מאלף אלפי אלפים וריבי רבבות של חדר חדרי חדרים שיש לו להקב"ה בתורתו ... דבר אחר: כשם שיש לו להקב"ה חדר חדרי חדרים בתורתו, כך יש להן לתלמידי חכמים לכל אחד ואחד חדר חדרי חדרים בתורתו". ואם נחזור לקטע הפתיח לעיל, אפשר שהוא המפתח לכך שר' עקיבא שרד את הכניסה לפרדס, משום שהרצה קודם את מעשה מרכבה לפני ר' יהושע רבו בדעה נקייה ושימר נכונה את מסורת העיסוק הראוי בסודות אלה, מסורת שהגיעה מרבן יוחנן בן זכאי (שהוא קבלה מהלל? ראו סוכה כח ע"א). לפי קטע זה היה עדיין דור אחד אחרי רבי עקיבא שידע איך לדרוש נכון והוא חנניה בן חכיני, אבל שם נתקה השרשרת. על ר' חנניה או חנניה בן חכינאי או חכיני ראו בדברינו [הנשים הממתנות](#) בנושאים המיוחדים.

³⁸ מן הסתם, יום השבת שבו נהגו לדרוש בציבור. אבל יכול להיות גם יום שביתה אחר. ולהלן, יום כיפור שחל בשבת.

³⁹ אלישע לר' מאיר.

⁴⁰ בלשון יותר מוכרת לנו: "חבל על דאבדין ולא משתכחין", היינו חבל על מי שאבד ואין נמצא כמוהו (סנהדרין קיא א, שמות רבה ו ד). משתכחין בארמית מלשון שכח - מצוי. ראו ההספד על ר' סימון בר זביד, ירושלמי ברכות ב ח, בראשית רבה צא ט.

⁴¹ היינו שהכל תלוי בראשית, בהתחלה. וזה רמז ברור לסיפורו של אחר עצמו כפי שיובהר בהמשך.

⁴² ר' מאיר משיב לאלישע שהאחרית יכולה להיות טובה מהראשית.

⁴³ את ר' עקיבא, מי שאחריתו כראש חכמי ישראל עלתה כמה וכמה מונים על ראשיתו כרועה צאן, אותו מצטט אלישע בן אבויה! האם לא הכיר את תולדותיו? ור' מאיר יכול היה לענות לו, אדרבא, למד מסיפור חיי של רבי עקיבא! מצד אלישע ברור שאין זו הסיבה האמתית והוא מצטט דברים שר' עקיבא לא אמר. אך מצד ר' מאיר, למה שתק?

⁴⁴ כאן מספר אלישע לר' מאיר את סיפור ינקותו שהיה פגום מראשיתו והוא סיבת התפקרותו. מישהו סיפר לאלישע את הסיפור שלהלן, שהרי לא ייתכן שזכר מעצמו. מי סיפר ולמה? ולמה מיהר אלישע בן אבויה לאמץ אותו? האם הסתובב אלישע כל ימיו עם הסיפור הזה, שרק כעת הוא מספר למאיר תלמידו, או שמא זה 'סיפור מעורפל' שחבוי אי שם במעמקי הזכרון ואלישע שולף אותו כעת על מנת להסביר את מעשיו ולתרוץ שקלקולו הוא מרגע לידתו ולפיכך אין לו תקנה. גם סיפור זה מצוי רק בנוסח הירושלמי שכפי שנראה לא מתעבב על מקור הכינוי אחר, אבל מחפש כל הזמן את הסיבה לכפירתו של אחר.

אבויה אבא מגדולי ירושלים היה. ביום שבת למוהלני קרא לכל גדולי ירושלים והושיבן בבית אחד ולר' אליעזר ולר' יהושע בבית אחר.⁴⁵ משאלו ושתו, התחילו מטפחים ורוקדים. א"ר ליעזר⁴⁶ לר' יהושע: עד שאלה עוסקים בשלהם, נעסוק אנו בשלנו. וישבו ונתעסקו בדברי תורה, מן התורה לנביאים, ומן הנביאים לכתובים,⁴⁷ וירדה אש מן השמים והקיפה אותם. אמר להן אבויה: רבותיי, מה באתם, לשרוף את ביתי עלי? אמרו לו: חס ושלום! אלא יושבין היינו וחוזרין בדברי תורה: מן התורה לנביאים, ומן הנביאים לכתובים, והיו הדברים שמיחים כנתינתן מסיני, והיתה האש מלחכת אותן כלחיכתן מסיני. ועיקר נתינתן מסיני לא ניתנו אלא באש: "וההר בוער באש עד לב השמים" (דברים ד יא).⁴⁸ אמר להן אבויה אבא: רבותיי, אם כך היא כוחה של תורה, אם נתקיים לי בן הזה, לתורה אני מפרישו. לפי שלא היתה כוונתו לשם שמים, לפיכך לא נתקיימו באותו האיש.⁴⁹

אמר ליה: ומה עוד היית דורש?⁵⁰ א"ל: "לא יִעֲרַכְנָה זָהָב וְזָכוּכִית וְתִמְוֹרְתָהּ פְּלִי פְּזוּ" (איוב כח יז).⁵¹ א"ל: ומה פתחת ביה? א"ל: דברי תורה קשין לקנות ככלי זהב ונוחין לאבד ככלי זכוכית. ומה כלי זהב וכלי זכוכית אם נשתברו יכול הוא לחזור ולעשותן כלים כמו שהיו, אף תלמיד חכם ששכח תלמודו יכול הוא לחזור וללמדו כתחילה. א"ל: דיך מאיר, עד כאן תחום שבת.⁵² א"ל: מן הן את ידע? א"ל: מטלפי סוסי, שהייתי מונה והולך אלפיים אמה. א"ל: וכל הדא חכמתא אית בך, ולית את חזר בך? א"ל: לית אנא יכיל. א"ל: למה? א"ל: שפעם אחת הייתי עובר לפני בית קודש הקדשים רכוב על סוסי ביום הכיפורים שחל להיות בשבת, ושמעתי בת קול יוצאת מבית קודש הקדשים ואומרת: "שובו בנים"⁵³ - חוץ מאלישע בן אבויה שידע כוחי ומרד בי.⁵⁴

וכל דא מן הן אתת ליה?⁵⁵

⁴⁵ בחדר נפרד בשל כבודם כראשי חכמי ישראל. האם אפשר שהושבה זו בנפרד של חכמי ישראל מתחברת עם "לפי שלא היתה כוונתו לשם שמים" להלן?

⁴⁶ עוד דוגמא להשמטת האות אל"ף, ליעזר במקום אליעזר. האם אפשר שכך גם דברו, או רק כתבו? ועכ"פ, יוצאת מילה נאה: לי-עזר.

⁴⁷ פעולה שנקראת חריזה, היינו חיבור פסוקים ודרשות בלי להעמיק (פעולת ההעמקה הנגדית נקראת 'קדיחה'). ראו הדרשה ב שיר השירים רבה א ב על הפסוק: צווארך בחרוזים: "צווארך בחרוזים, אלו התלמידים שחוזרין צואריהם לשמוע דברי תורה מפייהם כאדם שלא שמע דברי תורה מימיו, ... בשעה שמייללן ההלכה אלו עם אלו כגון ר' אבא בר מימי וחבריו ... בשעה שהיו חוזרים לדברי תורה ומדברי תורה לנביאים ומנביאים לכתובים והאש מתלהטת סביבותיהם והיו הדברים שמחים כנתינתן מסיני ... בן עזאי היה יושב ודורש והאש סביבותיו, אזלון ואמרן לרבי עקיבא ר' בן עזאי יושב ודורש והאש מלהטת סביבותיו, הלך אצלו ואמר לו ... שמא בחדרי מרכבה היית עסוק?, אמר לו לאו, אלא הייתי יושב וחורז בדברי תורה ומתורה לנביאים ומנביאים לכתובים והיו הדברים שמחים כנתינתן מסיני". אפשר ללמוד תורה בהתלהבות ובהתרגשות, גם בלי לעסוק במעשה מרכבה.

⁴⁸ האם תיאר זה מזכיר את העיסוק במעשה מרכבה של ר' יוחנן בן זכאי ור' אלעזר בן ערך לעיל. ולעיל בירושלמי (ולהלן גם בבבלי) ר' יהושע ור' יוסי הכהן? לא! הדגש הברור כאן הוא על חריזה בדברי תורה! ראו שיר השירים רבה פרשה א: "צווארך בחרוזים ... בשעה שהיו חוזרים בדברי תורה ומדברי תורה לנביאים ומנביאים לכתובים והאש מתלהטת סביבותיהם והיו הדברים שמחים כנתינתן מסיני ... בן עזאי היה יושב ודורש והאש סביבותיו. הלך אצלו ואמר לו: שמעתי שהיית דורש והאש מלהטת סביבך. אמר לו: הן, אמר לו: שמא בחדרי מרכבה היית עסוק? אמר לו: לאו, אלא הייתי יושב וחורז בדברי תורה ומתורה לנביאים ומנביאים לכתובים והיו הדברים שמחים כנתינתן מסיני ... ר' אבהו היה יושב ודורש ואש מלהטת סביבותיו. אמר: שמא איני חורז בדברי תורה כתיקנך". שלא תאמר שבשמחת לידתו של אלישע בן אבויה עסקו חכמים במעשה מרכבה ואולי משם הוא 'נפגע'. לא ולא. הם עסקו בדברי תורה. האש יכולה לרדת מהשמים גם בעיסוק בדברי תורה 'רגילים' ואין צורך בעיסוק במעשה מרכבה. ואגב, בהשוואת שני מקורות אלה, שימו לב שבירושלמי למעלה כתוב: "חוזרין" ואילו בשיר השירים רבה "חורזים". אפשר שמקור אחד לא דייק (מעתיקי הירושלמי?) ואפשר שיש כאן משחק לשון של חילופי אותיות בין ח"ר לחז"ר. מי שחוזר הוא גם חורז וההפך. ושואבי המים שמבקשים להוסיף ולחרוז מזמנים לעיין בדף [לחנין בתורים צווארך בחרוזים](#) בשבת המועד פסח..

⁴⁹ שוב אלישע בן אבויה מדבר על עצמו בגוף שלישי. ראו ביטוי זה לשבח בגמרא בבא בתרא כא ע"א: "ברם זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכח תורה מירושלם". ובקשר הדוק יותר וכמשקל נגד לאלישע בן אבויה, חגיגה יג ע"ב: "ברם, זכור אותו האיש לטוב, וחנניה בן חזקיה שמו, אלמלא הוא נגנז ספר יחזקאל". ראו שם הסיפור על התינוק והחשמל.

⁵⁰ התלמוד חוזר לדיאלוג הפסוקים שבין אלישע בן אבויה ור' מאיר.

⁵¹ הנה כלי הזכוכית שנזכרו לעיל! אמנם אין כלי הזכוכית ככלי מתכת שיש להם תקנה בליבון, אבל יש להם תקנה בהתכה וצירוף בכבשן מחדש ובכך הם שונים מכלי חרס. ראו גמרא עבודה זרה עה ע"ב: "אמר רב אשי: הני כלי זכוכית, הואיל וכי נשתברו יש להן תקנה, ככלי מתכות דמו". ועוד נראה את כלי הזכוכית להלן בנוסח הבבלי ובמשנתו של אלישע בן אבויה עצמו.

⁵² אלישע בן אבויה שגרם להפסקת דרשתו בשבת של רבי מאיר, מציב בפניו את "תחום שבת" ואולי גם את תחום ניסיונותיו להחזיר את רבו לעולם התורה. לאורך כל הדרך שבה הם דנים בפסוקים ובמשמעותם, מן הסתם גם כאלה שלא מזכירים בסיפור, אלישע בן אבויה מונה את פסיעות סוסו עד שהוא מגיע לקו שאותו אין לעבור. נפרדות דרכיהם, לא מאיר צעד נוסף קדימה ולא אחר צעד אחורה. ואולי אין כאן רק תיחום של ניתוק מוחלט ובמטרה להתריס. אולי בניגוד למסופר לעיל על אלישע שהיה משבית תורה, כאן הוא מגלה בכל אופן איזה קשר ויחס של כבוד לעבר או לפחות לתלמידו. עד כאן, מאיר, אומר לו אלישע, בליווי אישי שלי ובחזיוןך אחרי. עד כאן, אני לדיכתי ואתה לדרכך. אתה מאיר, שמור על עצמך.

⁵³ ראו הפסוק המלא בירמיהו ג כב: "שובו בנים שובבים אֶרְפָּה מְשׁוּבְתֵיכֶם הִנְנוּ אֲתָנוּ לָךְ כִּי אֶתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ".

⁵⁴ אני כבר אבדו, אומר אלישע לרבי מאיר. ומאיפה הוא יודע זאת? הוא שומע בת קול שיוצאת מקודש הקדשים! מקודש הקדשים של בית המקדש שנחרב, או שמא מבית הכנסת של ר' מאיר שליידו עבר אלישע? ומה מכריזה בת הקול? שאלישע הגיע עד הכרת כוחו של הקב"ה! ומרד בו. האם גילה אלישע בפרדס סוד ששמר רק לעצמו?

⁵⁵ כאן הרשינו ליצור פסקה נפרדת. לאחר כל הדיאלוג בין אלישע ומאיר, עוצר "המספר" ותמה: כל זה, כל כפירתו של אלישע בן אבויה, מזה באה לו? לא סביר, חייבת להיות סיבה אחרת. מאפיין מרכזי של נוסח הירושלמי הוא כאמור חיפוש חוזר ונשנה של הסיבה. מה באמת גרם לאלישע בן אבויה לחצות את הקוויים, לקצץ בנטיעות, למרוד?

אלא פעם אחת היה יושב ושונה בבקעת גיניסר,⁵⁶ וראה אדם אחד עלה לראש הדקל ונטל אם על הבנים וירד משם בשלום. למחר ראה אדם אחר שעלה לראש הדקל ונטל את הבנים ושילח את האם וירד משם והכישו נחש ומת. אמר: כתיב: "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך למען ייטב לך והארכת ימים" (דברים כב ז) - איך היא טובתו של זה? איך היא אריכות ימיו של זה?⁵⁷ ולא היה יודע שדרשה רבי יעקב לפניו ממנו: "למען ייטב לך" - לעולם הבא שכולו טוב.⁵⁸ "והארכת ימים" - לעתיד שכולו ארוך. ויש אומרים: ע"י שראה לשונו של רבי יהודה הנחתום נתון בפי הכלב שותת דם.⁵⁹ אמר: זו תורה וזו שכרה? זהו הלשון שהיה מוציא דברי תורה כתיקון, זה הוא הלשון שהיה יגיע בתורה כל ימיו, זו תורה וזו שכרה?⁶⁰ דומה שאין מתן שכר ואין תחיית המתים.⁶¹ ויש אומרים: אמו כשהיתה מעוברת בו היתה עוברת על בתי עבודה זרה והריחה מאותו המין והיה אותו הריח מפעפע בגופה כאירסה של חכינה.⁶²

לאחר ימים חלה אלישע. אתון ואמרן לרבי מאיר: הא רבך בְּאִישׁ.⁶³ הלך לבקר אותו ומצאו בְּאִישׁ. א"ל: אין אתה חוזר בד? א"ל: ואם חוזרים, מתקבלים?⁶⁴ א"ל: ולא כן כתיב: "תִּשָּׁב אֲנֹשׁ עַד דָּכָא וְתֵאמְרָא שׁוּבוּ בְּנֵי אָדָם" (תהלים צ ג) - עד דיכדוכה של נפש מקבלין. באותה שעה בכה אלישע ונפטר ומת. והיה רבי מאיר שמח בלבו ואומר: דומה שמתוך תשובה נפטר רבי. משקברו אותו ירדה האש מן השמים ושרפה את קברו. באו ואמרו לרבי מאיר: קבר רבך נשרף. יצא לראות ומצאו עולה באש. מה עשה? לקח טליתו ופרש עליו.⁶⁵ אמר: "ליני הלילה" (רות ג יג)⁶⁶ - ליני בעולם הזה שדומה לילה, "והיה בבוקר" - זה העולם הבא שכולו בוקר. "אם יגאלך טוב יגאלך" - זה הקב"ה שהוא טוב, דכתיב ביה: "טוב יי לכל רחמיו על כל מעשיו" (תהלים קמה ט). "ואם לא יחפוץ לגאלך וגאלתיך אנכי, חי ה'".⁶⁷ וכבתה.

⁵⁶ בקעת גיניסר היא מקום פורה הידוע בפירותיו המשובחים. ראו בראשית רבה צט יב: "נפתלי אילה שלוחה, זו בקעת גנוסר שהיא ממחרת את פירותיה כאילה, הנותן אמרי שפר, שארצו מתברכת, שנאמר (דברים לג) נפתלי שבע רצון וגו', והם מבכרין מפירותיהם למלכים ומשפרים דבריהם ואם היה בלבן עליהן היו מתרצין להן". ובמדרש ספרי דברים פסקא שנה: "נפתלי שבע רצון, מלמד שהיה נפתלי שמח בחלקו בימים ובדגים ובספינות. ומלא ברכת ה', זו בקעת גיניסר". עושר הטבע מסביב הוא שמביא לרצון להרצות במעשה מרובה!

⁵⁷ ועוד בהשוואה עם המקרה הקודם של האיש שלא קיים את מצוות התורה ונטל האם על הבנים וירד בשלום. השוה עם הסיפור על אחאב שהתגרה באליהו שהאזהרות של התורה בפרשה השנייה של קריאת שמע: "ואבדתם מהרה" אם לא תשמעו לא מתקיימות, שהנה הוא אחאב מלך רשע ויש בימיו שפע כלכלי, בבלי סנהדרין ק"ג ע"א, ירושלמי סנהדרין פרק י הלכה ב. בימי אחאב גם הרחיבה ממלכת ישראל את גבולותיה מאד.

⁵⁸ ר' יעקב עצמו ראה מקרה דומה, כמסופר בגמרא בבלי חולין קמב ע"א: "הרי שאמר לו אביו: עלה לבירה והבא לי גוזלות! ועלה, ושלח את האם ולקח את הבנים, ובחזרתו נפל ומת, היכן אריכות ימיו של זה? והיכן טובתו של זה? אלא: למען יאריכון ימך - בעולם שכולו ארוך, ולמען ייטב לך - לעולם שכולו טוב ... שכר מצות בהאי עלמא ליכא". ראו סוגיה מקבילה בגמרא בבלי קידושין לט ע"ב על המשנה: "כל העושה מצוה אחת - מטיבין לו, ומאריכין לו ימיו, ונוחל את הארץ, וכל שאינו עושה מצוה אחת - אין מטיבין לו, ואין מאריכין לו ימיו, ואינו נוחל את הארץ". נראה מקור זה בנוסח הבבלי להלן.

⁵⁹ שוב רמז לתקופת השמד. ובנוסח הבבלי (קידושין לט ע"ב) שנראה עוד להלן: לשונו של חוצפית המתורגמן שחזיר גררה, בעשרה הרוגי מלכות.

⁶⁰ נוכחותו של ר' עקיבא שוב עולה ברקע. ראו הסיפור בגמרא מנחות כט ע"ב על משה שמבקר בבית המדרש ומתפעל מתורתו של ר' עקיבא שבגללה הקב"ה מקפיד על כתיבת התורה, כולל כתרי האותיות: בה בעת, רואה משה גם את מיתתו הקשה של ר' עקיבא "ששוקלין בשרו במקולין" ושואל: "רבש"ע, זו תורה וזו שכרה?" ושם יש תשובה: "שתוק, כך עלה במחשבה לפני". כבר משה שאל על מידת שכר ועונש ונענה ב: "שתוק". אבל אלישע לא מוכן לקבל תשובה זו ובכך גם מעמיד עצמו בהתרסה מסוימת כלפי משה שקיבל ושתק. ראו עוד על ר' עקיבא בגמרא ברכות סא ע"א ועל מיתתו הקשה של ר' חנינה בן תרדיון במסכת שמחות פרק ח הלכה יב: "היתה בתו צועקת ומתחבטת לפניו ואמרה: זו תורה וזו שכרה?".

⁶¹ כפירתו של אלישע בן אבויה היא כפירה דתית "פשוטה" כתוצאה מאי ראיית מידת שכר ועונש בעולם, לפחות לא כפי שהתורה מבטיחה: אם תשמעו ולאם לא תשמעו. התקופה היא תקופה קשה של גזירות שמד על עם ישראל, איסור על לימוד תורה, על מצוות מילה וכו', אולי גם מדובר כאן בהרג הנורא שלאחר מרד בר כוכבא וחורבן ביתר (ראו דברינו **חורבן ביתר** בתשעה באב). אבל תמיהות על מידת שכר ועונש כבר היו מעולם, מימי הנביאים ועד אנשי הכנסת הגדולה שלימדו לקיים את התורה שלא על מנת לקבל שכר. לא הכניסה לעולם המיסטי גרמה לאלישע להתפקד, אלא שאלות "פשוטות" של אמונה דתית לנוכח העולם המציאותי, המרושע והמנוכר. פסקה אחרונה זו שוב מיוחדת לנוסח הירושלמי ולא מצויה בנוסח התלמוד הבבלי.

⁶² יש אומרים" זה מעלה שוב את המוטיב של 'אשמת ההורים', של חטא קדום מימי לידתו ואפילו מהירונו של אלישע בן אבויה. לעיל אשמת האבא, וכאן אשמת האמא.

⁶³ חולה. כמו: "וּבְאִשׁ הַיָּאֵר" (שמות ז יח), "וַיִּרְם תּוֹלְעִים וַיִּבְאֵשׁ" (שמות טז כ) ועוד. אולי גם מבואס בימינו שבא מערבית.

⁶⁴ אמירה שניתן לפרשה כספקטיות גמורה, יש בכלל אפשרות כזו? אבל ר' מאיר ממחר לפרש אותה כמשאלה, כאפשרות.

⁶⁵ על הקבר, או שמא "עליה" - על האש.

⁶⁶ ראו הפסוק המלא שם, דברי בעז לרות: "לִינִי הַלֵּילָה וְהִיא בְּבֶקֶר אִם יִגְאָלְךָ טוֹב יִגְאָל וְאִם לֹא יִחַפֵּץ לִגְאָלְךָ וְגָאֲלְתִּיךָ אֲנִי חַי ה' שְׁכְבִי עַד הַבֶּקֶר". האם סתם פסוק נאה מצא ר' מאיר או שיש כאן קשר מעניין לסיפור מגילת רות.

⁶⁷ במקור, במגילת רות, נשבע בעז לרות בשם ה' (בעז הוא שחידש לברך בשם ה', דברינו **מצוות והלכות במגילה**, במגילת רות). אבל כאן, בשימוש המושאל שעושה ר' מאיר בפסוק, "טוב" הוא הקב"ה. ואם הוא לא ירצה לגאול את אלישע בן אבויה, אז אני ר' מאיר אגאל אותו. ואני נשבע "חי ה'" שאעשה זאת. נראה שאפשר לצרף את ר' מאיר לרשימת אלה **שהטיחו דברים כלפי מעלה**. ראו גם תפילת משה לרפואת מרים אחותו, דברים רבה ו יג: "אמר משה: ריבונו של עולם, כבר עשית אותי רופא. אם אתה מרפא אותה, הרי מוטב. ואם לאו - מרפא אני אותה".

אמרו לר' מאיר: אם אומרים בעולם ההוא (הבא): את מי תרצה לבקר (קודם), לאביך או לרבך? אמר להם: אני מתקרב קודם לרבי ולאחר מכן לאבא.⁶⁸ אמרו לו: ושומעים לך?⁶⁹ אמר לו: ולא כן תנינן: "מצילין תיק הספר עם הספר, תיק תפילין עם התפילין"⁷⁰ - מצילין לאלישע אחר בזכות תורתו.

לאחר ימים הלכו בנותיו⁷¹ לטיול צדקה מרבי. גזר רבי ואמר: "אל יְהִי לֹו מִשְׁךְ חֶסֶד וְאֵל יְהִי חוֹנֵן לִיתוּמָיו" (תהלים קט יב).⁷² אמרו לו: רבי, אל תבט במעשיו, הבט בתורתו.⁷³ באותה השעה בכה רבי וגזר עליהן שיתפרנסו. אמר: מה אם זה שיגע בתורה שלא לשום שמים, ראו מה העמיד. מי שהוא יגע בתורה לשמה, על אחת כמה וכמה! ר' לעזר בשם בר סירה: "פליאה ממך מה תדע עמוקה משאול מה תחקור. במה שהורשית התבונן אין לך עסק בנסתרות".⁷⁴ רב אמר: "תְּאֵלְמִנָה שְׁפִתֵי שְׁקָר הַדְּבָרוֹת עַל צְדִיק עֵתָּק בְּגִאָּה וְבוֹז" (תהלים לא יט) - יתחרשן יתפרכן ישתתקן. ... הדוברות על צדיקו של עולם דברים שהעתיק מבריותיו. "בגאווה ובוז" - זה שהוא מתגאה לומר אני דורש במעשה בראשית סבור שהוא כמגעה ואינו אלא כמבזה.⁷⁵

רות רבה פרשה ו – ליני הלילה

"ליני הלילה" - הלילה הזו את לנה בלא איש ואין את לנה לילה אחרת בלא איש. "והיה בבוקר אם יגאלך טוב יגאל ואם לא יחפוך לגאלך חי ה' וגוי". ר' מאיר הוה יתיב ודריש בהדין מדרשא דטבריא והוה אלישע רביה גזיז בשוקא רכיב על סוסיא בשבתא. אמרו לר' מאיר: הא אלישע רבך אתי גזיז בשוקא. נפק לגביה לאחר ימים באו בנותיו ותובעות צדקה ... באותה שעה בכה רבי וגזר עליהן שיתפרנסו ... אמר: מי שלא היתה תורתו לשם שמים כך העמיד, מי שתורתו לשם שמים על אחת כמה וכמה.⁷⁶

שיר השירים רבה פרשה א

"הביאני המלך חדריו", תמן תנינן: ארבעה נכנסו לפרדס: בן עזאי ובן זומא אלישע בן אבויה ורבי עקיבא. בן עזאי הציץ ונפגע, ועליו נאמר: "מצאת אכול דייך". בן זומא הציץ ומת, ועליו נאמר: "יקר בעיני ה' המותה לחסידיו". אלישע בן אבויה קיצץ בנטיעות. כיצד קצץ בנטיעות? בשעה שהיה נכנס לבתי כנסיות ומדרשות ורואה

⁶⁸ רבי מאיר יקדם בעולם הבא את אלישע רבו לפני אביו! ראו מסכת בבא מציעא פרק ב משנה יא: "אבדת אביו ואבדת רבו - של רבו קודמת, שאביו הביאו לעולם הזה ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי העולם הבא ... היה אביו ורבו נושאים משאוי, מניח את של רבו ואחר כך מניח את של אביו. היה אביו ורבו בבית השבי, פודה את רבו ואחר כך פודה את אביו" (בהסתייגות שאביו אינו תלמיד חכם, ראו שם). ר' מאיר שלא איבד לרגע תקווה מרבו, שפדה את האש שאכלה את קברו, מצפה לראותו תחילה בעולם הבא את רבו לפי "שלמדו תורה ומביאו לעולם הבא". אותו עולם שאלישע בן אבויה לא האמין בו. ראו במקבילה ברות רבה ובקהלת רבה (להלן) ששינו סדר קדימויות זה ושמו בפיו של רבי מאיר את אביו לפני רבו: "אמר: אבא ובתר כן רבי".

⁶⁹ בשמים, ישמעו לך?

⁷⁰ מסכת שבת פרק טז משנה א: "כל כתבי הקודש מצילין אותן מפני הדליקה ... מצילין תיק הספר עם הספר ותיק התפילין עם התפילין ואף על פי שיש בתוכן מעות וכו'". מי כאן הספר ומי התיק ומי אולי המעות שהן מוקצה בשבת. אלישע בן אבויה מלא וגדוש בידע בתורה והדרך להציל ולשמר תורה זו היא ע"י הצלתו האישית.

⁷¹ של אלישע בן אבויה

⁷² ראו הפסוק הסמוך שם שמזכיר את המילה "אחר": "יהי אחריתו להכרית בדור אחר ימח שם". עד כדי כך שטם רבי את אלישע בן אבויה! ממה חושש כאן רבי? האם הוא היה משאיר את הסיפור על אלישע בן אבויה כפי שהתגלגל לידנו? כבר הזכרנו לעיל שתמצית הסיפור מצויה בתוספתא ולא במשנה, והעיקר בתלמודים, היינו במקורות אמוראיים.

⁷³ אפשר שכוונת בנותיו של אלישע בן אבויה היא "תורתו" כפשוטה, שהרי למד תורה והיה מבאי בית המדרש וגם אם קיצץ אח"כ בנטיעות, בוא לא נשכח שגם שתל הרבה שתילים שטרדו אחריו. התורה חזקה ממקצצה. ואפשר שכוונתן (או כוונת הדרשן המדבר בשמן) היא עמוקה יותר: סוף סוף אלישע היה רבו של ר' מאיר שהיה רבו של רבי וממילא זלגה תורתו גם למשנתו של רבי! ולהלן נראה מה השתייר בכתובים שבידינו מתורתו של אלישע בן אבויה.

⁷⁴ השוו עם הציטוט בבבלי חגיגה יג א: "במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור, במה שהורשית התבונן, אין לך עסק בנסתרות". הבדלים אלה גובעים מכך שספר [בן סירא](#) לא התקבל לכ"ד הספרים וחכמים הכירו אותו בע"פ. ולאחר שאבד המקור בעברית ציטטו מהתרגום ביוונית.

⁷⁵ לאחר סיפור אלישע בן אבויה, חוזר התלמוד הירושלמי לדיון בעיסוק במעשה בראשית, תוך הגדרה ברורה מה מותר ומה אסור: "כבוד אלהים הסתר דבר - עד שלא נברא העולם, כבוד מלכים חקור דבר - משנברא העולם ... בב"ת נברא העולם, מה ב"ת סתום מכל צדדיו ופתוח מצד אחד, כך אין לך רשות לדרוש מה למעלן ומה למטן מה לפניו ומה לאחור, אלא מיום שנברא העולם ולבא". הגם שבהמשך שם יש דיון על בריאת העולם אם הייתה ממים ומתוהו ובוהו ומחלוקת בית שמאי ובית הלל אם שמים נבראו תחילה או הארץ. סיום זה אולי בא לומר שלמרות כל ההסברים לעיל, את הסיבה האמתית להתפקרותו של אחר אין לחפש בלידתו או ילדותו, בשיגאות שעשו הוריו, גם לא במחשבות על הנהגת שכר ועונש בעולם שאינו נראה לנו כהבטחת התורה, אלא פשוט בעיסוק בנסתרות ובסודות לא לנו, באכילת דבש באופן מוגזם. עכ"פ, זו המסקנה לאחרים ולדורות הבאים.

⁷⁶ נוסח הירושלמי השתמר במדויק הן במדרש רות רבה והן במדרש קהלת רבה פרשה ז, להוציא דקויות ניסוח שאפשר שהן פרי ידם של המעתיקים. שניהם מדלגים על הקטע שאלישע היה "הורג רבי תורה", גירש את התלמידים מבית המדרש והלשין בשעת השמד. מה שאולי מחזק את ההשערה שקטע זה התווסף לירושלמי מאוחר יותר. מלבד הקיצור, ההבדל המשמעותי שמצאנו כבר נזכר לעיל שבנוסח הירושלמי מעדיף רבי מאיר לפגוש בעולם האמת קודם כל את רבו ואילו בנוסח רות רבה וקהלת רבה: "אמר: אבא ובתר כן רבי". גם העלאת העשן מקברו של אלישע ופריסת הטלית של ר' מאיר עליה, מסופרים באופן שונה לחלוטין. נדלג איפוא על שני מקורות אלה ורק נעיר שסיפור זה איננו היחיד שמעיד על קשרים בין שני מדרשים אלה והירושלמי, היינו על מקורם בארץ ישראל.

תינוקות שמצליחין בתורה, היה אומר עליהן מיליא ומסתתמין. ועליו נאמר: "אל תתן את פיד לחטיא את בשרך". ר' עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום, ואמר: לא מפני שגדול אני מחברי. אלא כך שנו חכמים במשנה: "מעשיך יקרבוד ומעשיך ירחקוד". ועליו נאמר: "הביאני המלך חדריו נגילה ונשמחה בך".⁷⁷

מסכת חגיגה דף יד ע"ב - טו ע"ב – נוסח התלמוד הבבלי

תנו רבנן: מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על החמור, והיה מהלך בדרך, ורבי אלעזר בן ערך מחמר אחריו. אמר לו: רבי! שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה! אמר לו: לא כך שניתי לכם: ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו? ...⁷⁸ וכשנאמרו הדברים לפני רבי יהושע היה הוא ורבי יוסי הכהן מהלכים בדרך, אמרו: אף אנו נדרוש במעשה מרכבה. פתח רבי יהושע ודרש. ואותו היום תקופת תמוז היה, נתקשרו שמים בעבים ונראה כמין קשת בענן, והיו מלאכי השרת מתקבצין ובאין לשמוע, כבני אדם שמתקבצין ובאין לראות במזמוטי חתן וכלה. הלך רבי יוסי הכהן וסיפר דברים לפני רבן יוחנן בן זכאי, ואמר: אשריכם ואשרי יולדתכם, אשרי עיני שכך ראו. ואף אני ואתם בחלומי מסובין היינו על הר סיני, ונתנה עלינו בת קול מן השמים: עלו לכאן, עלו לכאן! טרקלין גדולים ומצעות נאות מוצעות לכם, אתם ותלמידיכם ותלמידי תלמידיכם מזומנין לכת שלישיית.⁷⁹ והתניא, רבי יוסי ברבי יהודה אומר: שלשה הרצאות הן: רבי יהושע הרצה דברים לפני רבן יוחנן בן זכאי, רבי עקיבא הרצה לפני רבי יהושע, חנניא בן חכינאי הרצה לפני רבי עקיבא. ואילו רבי אלעזר בן ערך לא קא חשיב - דארצי וארצו קמיה - קחשיב, דארצי ולא ארצו קמיה - לא קא חשיב.⁸⁰

תנו רבנן: ארבעה נכנסו בפרדס, ואלו הן: בן עזאי, ובן זומא, אחר, ורבי עקיבא. אמר להם רבי עקיבא: כשאתם מגיעין אצל אבני שיש טהור אל תאמרו מים מים! משום שנאמר: "דְּבַר שְׁקָרִים לֹא יִפְּוֹן לְנֶגֶד עֵינַי" (תהלים קא ז). בן עזאי הציץ ומת, עליו הכתוב אומר: "יקר בעיני ה' המותה לחסידיו". בן זומא הציץ ונפגע, ועליו הכתוב אומר: "דבש מצאת אכל דרך פן תשבענו והקאתו". אחר קיצץ בנטיעות. רבי עקיבא יצא בשלום.⁸¹

תנו רבנן: מעשה ברבי יהושע בן חנניה שהיה עומד על גב מעלה בהר הבית וראה בן זומא ולא עמד מלפניו. אמר לו: מאיין ולאין בן זומא? אמר לו: צופה הייתי בין מים העליונים למים התחתונים ...⁸²

⁷⁷ מדרש זה הוא מקור נוסף שסביר שנגזר גם הוא מהירושלמי. הוא מספר את הכל בקיצור נמרץ משום שעניינו הוא הדרשה על "הביאני המלך חדריו" – בשבח רבי עקיבא שידע להיכנס לחדרי החדרים ולצאת בשלום. ראו בתחילת שיר השירים רבה המשל על הארמון שהיו בו הרבה פתחים (חדרים?) וכל החכמים והגיבורים שנכנסו אליו, לא ידעו איך לצאת ממנו עד שבא פיקח אחד וקשר פקעת (חבל) בכניסה לארמון (בדומה לסיפור הלבירינת מהמיתולוגיה היוונית). בנוסח זה יש אזכור קצר של הקיצוץ בנטיעות של אלישע בן אבויה ושימו לב שפעמיים הוא נזכר בשמו במדרש זה. אין כאן "אחר". והצלחתו של עקיבא מתחברת לאמירה של עקיבא בן מהללאל לבנו במשנה מסכת הוריות כשהלה ביקש מאביו שימליץ עליו לחבריו ואביו עונה לו: "מעשיך ירחקוד ומעשיך יקרבוד". אני לא אתערב, עונה לו אבא עקיבא. אין מתאים יותר מרבי עקיבא, שעשה כבוד דרך עצומה בכוחותיו הוא בעולם התורה, מלקבל ברכה זו של עקיבא בן מהללאל (שאותו עצמו בקשו לנדוד...). בכך רומז אולי מדרש זה לסוד הצלחתו של ר' עקיבא, מה המעשים שעשה שקרבו אותו ולא נפגע?

⁷⁸ גם התלמוד הבבלי מסתמך על התוספתא ומתחיל בסיפור על ר' יוחנן בן זכאי ור' אלעזר בן ערך שדרשו כראוי במעשה מרכבה. אך לפני כן, לאורך ארבעה דפים מתחילת פרק שני של מסכת חגיגה, מקדים הבבלי לסיפור הכניסה לפרדס דיון על עיסוק במעשה בראשית ובמעשה מרכבה, בצורה מורחבת מזה שבירושלמי. חלק מהדרשות שמופיעות בירושלמי לאחר הסיפור על אחר, מופיעות בנוסח הבבלי לפני הסיפור. האם זה הבדל משמעותי?

⁷⁹ התלמוד הבבלי גם מכיר את התוספתא שבירושלמי – הסיפור על העיסוק במעשה מרכבה של ר' יהושע ור' יוסי הכהן, אך הוא מביא אותו בהרחבה ובשינוי "קל". לא בת הקול היא שמשבחת אותם, אלא ר' יוחנן בן זכאי. האם אפשר שפתיחה-הרחבה חיובית זו באה להדגיש את הנפילה של אלישע בן אבויה? נראה שלא בכדי משולבת כאן דמותו של רבן יוחנן בן זכאי, כמי שהקים עולה של תורה אחרי החורבן אבל לא נמנע מלעסוק ולעודד את תלמידיו לעסוק בתורת הנסתר. הוא זה שמתחיל את שרשרת ההרצאות!

⁸⁰ גם בבבלי מסתיים הקטע המקדים את ארבעה נכנסו בפרדס, בשלוש ההרצאות: רבי יהושע לפני רבן יוחנן בן זכאי, רבי עקיבא לפני רבי יהושע וחנניא בן חכינאי לפני רבי עקיבא. אלא שכאן שואל התלמוד מדוע ר' אלעזר בן ערך שהרצה לפני רבן יוחנן בן זכאי לא נמנה ברשימה מכוונת זו? ותשובתו היא: "דארצי ולא ארצו קמיה" - רבי אלעזר בן ערך הרצה אבל לא הרצו לפניו, היינו לא הייתה אצלו המשכת השרשרת. האם הוא לא העמיד תלמיד ראוי. נראה לומר שהדבר קשור בסופו הקשה של ר' אלעזר בן ערך שהיה גדול תלמידו רבן יוחנן בן זכאי ופרש משאר חכמים עד ששכח את כל תורתו. כשהוא דובק ברבו – גם מעשה מרכבה, וכשהוא נפרד מחבריו, גם לא קריאת פסוק כהלכתו. ראו דברינו [החרש היה ליבב](#) בשבת החודש.

⁸¹ הבבלי פותח את ציטוט התוספתא במילים: "תנו רבנן", אבל מביא נוסח שונה בהרבה מזה שבתוספתא שבידינו, בעוד שבירושלמי, שלא טורח בפתיחה "תנו רבנן", הציטוט הוא די מהימן. כל העניין של אבני שיש והקריאה "מים מים", כולל הקישור לפסוק: "דובר שקרים לא יכון", היא חידוש של הבבלי, אולי היה לפניו נוסח אחר. אך מה פשר שיש זה ומים אלה?

⁸² התלמוד הבבלי נאמן למקור בתוספתא (בנוסח שבידינו) שהמפגש של ר' יהושע עם בן זומא היה לאחר סיפור הפרדס. אולי ממנו לקח הבבלי את נושא המים. כאשר תגיעו לסוד ההפרדה בין המים העליונים למים התחתונים בבריאת העולם (נושא שכביכול הקב"ה לא השלים ביום הבריאה השני), אומר להם רבי עקיבא שכבר הרצה את הנושא לפני ר' יהושע, אל תתעסקו בכך משום שמה שתאמרו יהיה "שקר" ביחס למעשה הבריאה. והשיש הוא אולי הרקיע המפריד בין מים למים. אך עיסוק זה איננו מעניינינו (מחלקי המים צריכים להיזהר במיוחד). בין כך ובין כך, המפגש של ר' יהושע ובן זומא אירע לאחר הכניסה לפרדס בו נפגע בן זומא. האם שמע ר' יהושע (מורו של ר' עקיבא) על ההתכנסות הסודית של הארבעה? האם הבין מה קרה לבן זומא? האם במכוון לא השתתף?

אחר קיצץ בנטיעות, עליו הכתוב אומר: "אל תתן את פיך לחטיא את בשרך". מאי היא? ראה את (המלאך) מיטטרון שניתנה לו רשות לכתוב את זכויותיהם של ישראל.⁸³ אמר (אלישע): למדנו שלמעלה אין ישיבה ולא תחרות ולא עורף ולא עיפוי,⁸⁴ שמא חס ושלוש שתי רשויות הן.⁸⁵ הוציא והו למיטטרון ומחו אותו בשיתין פולסי דנורא.⁸⁶ אמרו לו: מדוע כאשר ראית אותו (את אלישע) לא קמת מלפניו?⁸⁷ ניתנה לו רשות למחוק את זכויותיו של אחר.⁸⁸ יצאה בת קול ואמרה: "שובו בנים שובבים" - חוץ מאחר. אמר (אלישע): הואיל ונטרד אותו האיש מהעולם ההוא, יצא ויהנה בעולם הזה. יצא אחר לתרבות רעה.⁸⁹ יצא ומצא זונה ותבע אותה. אמרה לו: ולא אלישע בן אבויה אתה? - עקר צנון מהערוגה בשבת ונתן לה. אמרה: אחר הוא.⁹⁰

שאל אחר את רבי מאיר לאחר שיצא לתרבות רעה, אמר ליה: מאי דכתיב: "גם את זה לעומת זה עשה האלהים"? - אמר לו: כל מה שברא הקב"ה - ברא כנגדו, ברא הרים - ברא גבעות, ברא ימים - ברא נהרות. אמר לו: רבי עקיבא רבך לא אמר כך, אלא: ברא צדיקים - ברא רשעים, ברא גן עדן - ברא גיהנם. כל אחד ואחד יש לו שני חלקים, אחד בגן עדן ואחד בגיהנם. זכה צדיק - נטל חלקו וחלק חברו בגן עדן, נתחייב רשע - נטל חלקו וחלק חברו בגיהנם.⁹¹ ... שאל אחר את רבי מאיר לאחר שיצא לתרבות רעה: מאי דכתיב: "לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז" - אמר לו: אלו דברי תורה, שקשין לקנותן ככלי זהב וכלי פז, ונוחין לאבדן ככלי זכוכית. - אמר לו: רבי עקיבא רבך לא אמר כך, אלא: מה כלי זהב וכלי זכוכית, אף על פי שנשברו יש להם תקנה - אף תלמיד חכם, אף על פי שסרח יש לו תקנה.⁹² - אמר לו: אף אתה חוזר בדך! - אמר לו: כבר שמעתי מאחורי הפרגוד: שובו בנים שובבים - חוץ מאחר.⁹³

⁸³ מיטטרון (הוא חנוך של ספר בראשית, מדרש אגדה (בובר) בראשית ה כד, בראשית רבתי ה ה), נחשב כראש כל המלאכים ומצוי בסמוך לקב"ה. ראו גמרא סנהדרין לח ע"ב בוויכוח עם המינים: "אמר ההוא מינא לרב אידי: כתוב ואל משה אמר עלה אל ה', עלה אלי מיבעי ליה! אמר ליה: זהו מיטטרון, ששמו כשם רבו, דכתיב: כי שמי בקרבך". דמותו של מיטטרון מצויה בחז"ל במספר מקומות (ראו ספרי דברים פסקא שלח, בראשית רבה פרשה ה סימן ד, דברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן בהקשר עם משה דווקא) וצריכה עיון נפרד. אף לעניינינו, האם טעותו של אלישע בן אבויה נבעה מהאמונה בקיומם של מלאכים?

⁸⁴ עייפות. לפני הקב"ה כולם עומדים וקשובים. ראו הדין שגם במקדש לא הייתה ישיבה (תוספתא סנהדרין ד ד).

⁸⁵ כאן מוצאים החוקרים והפרשנים כר נרחב לטענה שכפירת אלישע בן אבויה הייתה בכיוון האמונה הגנוסטית (הדואלית), האמונה בשתי רשויות: טוב ורע. לפיכך נזכר עניין זה רק בנוסח הבבלי שמחבריו חיו בסביבה של אמונה בדואליות (פרס).

⁸⁶ בשישים שבטים של אש. ראו הערך פולסא דנורא.

⁸⁷ נראה שאין הכוונה שמיטטרון היה צריך לקום לכבוד אלישע בן אבויה, אלא שכאשר ראה שבני אדם נכנסים להיכל של מעלה, היה צריך לעמוד על מנת שלא יטעו לחשוב שיש שתי רשויות בעולם. ובגלל שלא קם והטעה את אלישע בן אבויה הלכו אותו בשבטים של אש (פולסי דנורא). נראה שבשמים, כמו גם בארץ, מהירו לשפוט את אחר ובעצם להיפטר ממנו. ורק ר' מאיר לא מוותר.

⁸⁸ ובכל זאת, ניתנה למיטטרון הרשות למחוק את כל זכויותיו של אחר. למיטטרון שהטעה את אלישע נסלח, אבל לא לאלישע.

⁸⁹ הכינוי "יצא לתרבות רעה" בהקשר עם אלישע בן אבויה, מיוחד לנוסח הבבלי. אין אותו בירושלמי. ראו אנשים נוספים שיצאו לתרבות רעה כמו מנחם בן הזוג הראשון של הלל לפני שמאי (חגיגה טז ע"ב, "ויצאו עמו שמונים זוגות תלמידים לבושין סיריקון"), בנו של רבי חנינא בן תרדיון (מסכת שמחות יב יג) ואולי עוד. הביטוי "יצא לתרבות רעה" איננו בהכרח גרוע כמו כופר או משומד, ראו מסכת נדה פרק י משנה ח, גמרא ברכות ז ע"ב, ירושלמי כתובות ד ח בחובה לזון את הבנות ועוד.

⁹⁰ מי שנתן לאלישע בן אבויה את שמו "אחר" היא הזונה, מי שיש לה טביעת עין טובה בבני האדם. וחכמים אמצו שם זה. בניגוד לירושלמי ששואל וחוזר ושואל מדוע התפקר אלישע בן אבויה, בנוסח הבבלי הדבר פשוט וברור ומסתכם בקטע זה. אירע מה שאירע שם בפרדס, כולל הקטע עם מיטטרון, אלישע בוחר בחיי הנחנות והמפגש עם הזונה כולל מתן שמו "אחר" סוגר לכאורה את הנושא. שימו לב גם לפעולת העיקרה של הצנון שמסמלת את עקירתו (עריקתו) של אלישע בן אבויה מבית המדרש ומעולם התורה. אבל בגמרא בבלי חולין קמב יש הד לסיפור שבירושלמי של האב ששלח את בנו להביא את הגוזלות ונפל ומת. ומפורש יותר בתלמוד בבלי מסכת קידושין לט ע"ב: "אמר רב יוסף: אילמלי דרשיה אחר להאי קרא כרבי יעקב בר ברתיה, לא חטא. ואחר מאי הוא? איכא דאמרי: כי האי גוונא חזא; ואיכא דאמרי: לישנא דחוצפית המתורגמן חזא דהוה גריר ליה דבר אחר, אמר: פה שהפיק מרגליות ילחך עפר? נפק חטא".

⁹¹ יש דואליות ויש ניגודים בעולם, אלא שר' מאיר רואה בהם השלמה ופשרה ואילו אחר רואה בהם קוטביות וניגוד גמור. או שאתה צדיק או שאתה רשע, או שתיש גהינום או שתנחל גן עדן. ואני, אלישע בן אבויה, לגן עדן כבר לא אכנס. ראו דברינו [זה לעומת זה](#) בקהלת. רק חבל שר' מאיר לא נוקט בדוגמאות חזקות יותר מאשר הרים וגבעות דוגמאות כמו אור וחושך, יום ולילה, עונות השנה וכו'. וכבר אמר הנביא ישעיהו בלשון ברורה: "יצר אור ובורא חשך עשה שלום ובורא רע אָנִי ה' עֹשֶׂה כָּל אֱלֹהִים" (מב ז). חז"ל אמנם שינו ל"בורא את הכל", אבל ישעיהו אמר ואמות הסיפים לא רעדו. האם זה הד לסיפור אלישע בן אבויה ולחשש מהגנוסטיקה?

⁹² כך גם ר' ישמעאל עמיתו של רבי עקיבא, אמנם בציטוט מהבבלי סנהדרין צא ע"א: "דבי רבי ישמעאל תנא: קל וחומר מכלי זכוכית, מה כלי זכוכית שעמלן ברוח בשר ודם, נשברו - יש להן תקנה, בשר ודם שברוחו של הקב"ה - על אחת כמה וכמה". ומה היא תקנתם של כלי זכוכית? "שיכולים להתיכם ולחזור ולעשותם כלים". את זה יודע היטב אלישע בן אבויה ולזה הוא מתנגד: אין הוא רוצה ויכול לעבור תהליך של "התכה" וניפוח בדומה לכלי זכוכית.

⁹³ השוו קטע זה עם הדיאלוג המקביל בירושלמי על כלי הזכוכית. שם ר' מאיר דורש שגם אם נשברו כלי הזכוכית יש להם תקנה ולפיכך: "אף תלמיד חכם ששכח תלמודו יכול הוא לחזור וללמדו כתחילה". ואלישע עונה לו: "דייך מאיר, עד כאן תחום שבת". כאן, ר' מאיר מביא דרשה פסימית על כלי הזכוכית ואלישע הוא שאומר את הדרשה החיובית שכלי הזכוכית שנשברו יש להם תקנה, ומובן שר' מאיר קופץ על ההזדמנות ורואה בדברים אלה קרן של תקווה. אולי אלישע בן אבויה באמת זוכר טוב יותר את דברי ר' עקיבא שהיה עמיתו בבית המדרש, ונאמנותו לאמת היא מעל לכל. אבל דיון אינטלקטואלי לחוד והתנהגות לחוד. לצד דברי ר' עקיבא שאלישע זוכר היטב, הוא גם שומע (או רוצה לשמוע) כל העת את בת הקול שגזרה עליו ריחוק וניתוק. האם זה תירוץ נח למי שבחר בחיי הנחנות? בין כך ובין כך, הדיון על כלי הזכוכית בנוסח הבבלי עושה צעד משמעותי מעבר לזה של הירושלמי. והסיפור שיכול היה להסתיים כאן, ממשיך.

תנו רבנן: מעשה באחר שהיה רוכב על הסוס בשבת, והיה רבי מאיר מהלך אחריו ללמוד תורה מפיו. אמר לו: מאיר, חזור לאחריך, שכבר שיערתי בעקבי סוסי עד כאן תחום שבת. אמר ליה: אף אתה חזור בדך. - אמר ליה: ולא כבר אמרתי לך: כבר שמעתי מאחורי הפרגוד שובו בנים שובבים - חוץ מאחר.⁹⁴

תפסו והכניסו לבית המדרש. אמר לו לינוקא: פסוק לי פסוק! אמר לו: "אין שלום אמר ה' לרשעים" (ישעיהו מח כב).⁹⁵ הכניסו לבית כנסת אחר, אמר לו לינוקא: פסוק לי פסוק! אמר לו: "כי אם תכבסי בנתר ותרבי לך ברית נכתם עונך לפני" (ירמיה ב כב).⁹⁶ הכניסו לבית כנסת אחר, אמר לו לינוקא: פסוק לי פסוק! אמר לו: "ואת שדוד מה תעשי כי תלבישי שני כי תעדי עדי זהב כי תקרעי בפוץ עיניך לשוא תתיפי וגו'" (ירמיהו ד ל). הכניסו לבית כנסת אחר, עד שהכניסו לשלושה עשר בתי כנסת,⁹⁷ כולם פסקו לו כי האי גוונא. לאחרון אמר לו: פסוק לי פסוק! - אמר לו: "ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חוקי וגו'" (תהלים נ טז). אותו תינוק היה מגמגם בלשונו, נשמע כאילו אמר לו: ולאלישע אמר אלהים וכו'. יש אומרים: סכינא הוה בהדיה וקרעיה, ושדריה לתליסר בי כנישתי. ואיכא דאמרי, אמר: אי הואי בידי סכינא - הוה קרענא ליה.⁹⁸

כי נח נפשיה דאחר,⁹⁹ אמרו:¹⁰⁰ לא נדון אותו, ולא יבוא לעולם הבא.¹⁰¹ לא נדון אותו - משום שעסק בתורה, ולא יבוא לעולם הבא - משום שחטא. אמר רבי מאיר: מוטב שידונו אותו ויבוא לעולם הבא. מתי אמות וְאֶעֱלָה עִשָּׂן מִקְבְּרוֹ.¹⁰² כאשר נפטר רבי מאיר עלה עשן מקברו של אחר. אמר רבי יוחנן: גבורה היא לשרוף את רבו? אחד היה בינינו ולא יכולנו להצילו?! אם נחזיק אותו ביד - מי יוציאו מידינו, מי? אמר: מתי אמות ואכבה עשן מקברו! כאשר נפטר רבי יוחנן - פסק העשן מקברו של אחר. פתח עליו אותו ספדן: אפילו שומר הפתח לא עמד לפניך, רבינו.¹⁰³

בתו של אחר אתיא לקמיה דרבי, אמרה ליה: רבי, פרנסני. אמר לה: בת מי את? - אמרה לו: בתו של אחר אני.¹⁰⁴ אמר לה: עדיין יש מזרעו בעולם? והא כתיב: "לא יין לו ולא נְכַד בְּעַמּוֹ וְאֵין שְׂרִיד בְּמִגְוֹרָיו" (איוב יח ט). אמרה

⁹⁴ גם קטע זה דומה ושונה בין הבבלי לירושלמי. בירושלמי לעיל, דיאלוג זה מסיים את הדו-שיח בין ר' מאיר ואלישע בן אבויה (יש אחר זה רק קטע שיחה קטן ביניהם כאשר אלישע חולה ור' מאיר בא לראותו לפני מותו). כאן בבבלי, קטע זה פותח דיאלוג חדש. הבדלים נוספים הם שכאן בת הקול משתמשת בכינוי "אחר", בעוד שבירושלמי בת הקול היוצאת מקודש הקדשים מזכירה אותו בשמו. ושם גם "שידע כוחי ומרד בך", מה שלא נזכר כאן בבבלי.

⁹⁵ מי תפס את מי והכניס לבית המדרש ופנה לתינוקות של בית רבן שיפסקו את פסוקיהם? ר' מאיר לאלישע או שמא אלישע לר' מאיר? נשאר לקוראים לשפוט בעצמם מקריאת הקטע שלהלן עד סופו.

⁹⁶ התלמידים קראו במקרא ופנו אליהם לומר את הפסוק בו היו קוראים. אמונה שכיחה בימיהם, אולי גם בימינו, שפסוק שמזדמן באופן אקראי לקורא, בפרט לתינוקות של בית רבן שיש בהם את תמימות הילדות ומהבל פיהם מתקיים העולם, הוא סימן בעל משמעות. מעין 'בת קול'. התרגום המילולי של ינוקא הוא תינוק, אבל הכוונה היא לילדים שכבר לומדים לקרוא.

⁹⁷ ראו בגמרא ברכות דף ח עמוד א על שלושה עשר בתי כנסת שהיו בטבריה בימי זוג האמוראים רבי אמי ורבי אסי. אך הם העדיפו להתפלל "ביני עמודי היכא דהוו גרסי", היינו בין העמודים של בית המדרש שבו היו לומדים.

⁹⁸ כאן נמצא המוטיב שמצוי בירושלמי לעיל שאלישע היה הורג "רבי תורה", אבל גם שם, כמו בדעה השנייה כאן, אולי לא מדובר בהריגה ממש. גם היום משתמשים בסלנג: "אני אהרוג אותך", "אתה הורג אותי" וכו' במובן מושאל. ולשאלתנו לעיל: מי משך את מי לבית המדרש ופנה לתלמידים שיאמרו את פסוקם, לפי סיומת קטע זה, ובהנחה שהנושא לא משתנה, מדובר באלישע. לאחר שאמר לר' מאיר ששמע מאחורי הפרגוד שאין לו עוד תקנה, וראה מהכרת פניו שר' מאיר לא השתכנע והוא עדיין מבקש להחזירו בתשובה, הוא נכנס בכוח לבתי המדרש והכנסת (שהיו בטבריה) ומוכיח למאיר, מתוך הפסוקים המזדמנים, שאכן אין לו תקנה. אבל אפשר גם להציע שר' מאיר הוא שהחזיק בידו של אלישע וגרר אותו מבית כנסת אחד לשני בתקווה שיזדמן להם פסוק שיסמן את הסיכוי לחזרתו של אלישע. ר' מאיר לא מוותר ומנסה לסתור את בת הקול מפסוקי התלמידים. אבל מהפסוקים שיוצאים מפהם הוא נוכח שאכן אין עוד תקווה, ואלישע שהסכים להיגרר מבית כנסת אחד למשנהו, מתפרץ על הינוקא האחרון.

⁹⁹ הגענו אל פטירתו של אלישע בן אבויה. בירושלמי מתואר כיצד ר' מאיר מלווה את אלישע רבו ברגעיו האחרונים, שנזכר שם בשמו "אלישע" ובתוארו "רבך", ושוב נתפס ר' מאיר בשביב של תקווה. אך כאן, רישום יבש: "כי נח נפשיה דאחר" - כאשר נפטר אחר.

¹⁰⁰ בבית דין של מעלה.

¹⁰¹ לא ירד לגיהנום ולא ייכנס לעולם הבא (לגן העדן).

¹⁰² היינו ירד אלישע לגיהנום, יקבל עונשו וייכנס אח"כ לעולם הבא. אבל לא יישאר במצבו הנוכחי ב"כף הקלע".

¹⁰³ הסיפור בירושלמי של העשן שעלה מקברו של אחר מיד לאחר קבורתו (מעניין היכן קברו אותו) ור' מאיר שפורש עליו את מעילו ומכבה אותו, מסופר בנוסח הבבלי באופן מורכב בהרבה. בתחילה, אלישע אפילו לא זוכה שיעלה עשן מקברו שיסמל שהוא נדון, ור' מאיר צריך לעבור לעולם ההוא כדי שאלישע יתחיל להידון. אך הבבלי לא מחכה לסיום המצופה שאלישע נידון ונכנס לעולם הבא בזכות ר' מאיר ומכניס לתמונה את ר' יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל שחי 2-3 דורות אחרי אלישע, שקם ומזדעק: ככה נוהגים בתלמיד חכם שסרח? מעלים אש מקברו? איפה כל חבורת תלמידי החכמים עמיתיו של אלישע בן אבויה? מדוע ר' מאיר לבד במערכה? אילו היה קורה דבר כזה אצלנו, היינו מחזיקים חזק בידו של אלישע, בחייו ובמותו, ומי! היה מוציא אותו מידינו?! נראה שיש כאן ביקורת קשה של חכמי בבל (הסיפור הזה מצוי רק בבבלי), ש"מגייסים" לשם כך את אמוראי ארץ ישראל (ר' יוחנן), על דור התנאים של אלישע בן אבויה - עלסיפור העשן העולה מקברו של אחר. שבירושלמי והגמרא מסיימת בשבח גדול לר' יוחנן ששום שער או שומר בפתחו של העולם הבא יכול לעמוד בפניו. ראו דברינו [ר' יוחנן קפדן היה](#) בדפים המיוחדים. הקפדתו כאן היא דווקא לטובה. האם היה מקרה של תלמיד חכם ששנה ופרש בימיו של ר' יוחנן, ור' יוחנן החזיר אותו?

¹⁰⁴ האם היא השתמשה בשם "אחר" ואמרה שהיא בתו של "אחר", או שמא המספר משתמש בביטוי זה?

לו: זכור לתורתו ואל תזכור מעשיו. מיד ירדה אש וסכסכה ספסלו של רבי.¹⁰⁵ בכה ואמר רבי: ומה למתנגנין בה - כך, למשתבחין בה - על אחת כמה וכמה.¹⁰⁶

ורבי מאיר היכי גמר תורה מפומיה דאחר?¹⁰⁷ והאמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: מאי דכתיב: "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא" (מלאכי ב ז), אם דומה הרב למלאך ה' צבאות - יבקשו תורה מפיהו. ואם לאו - אל יבקשו תורה מפיהו!¹⁰⁸ - אמר ריש לקיש: רבי מאיר מצא פסוק ודרש: "הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי" (משלי כבי ז). "לדעתם" לא נאמר, אלא "לדעתי".¹⁰⁹ רב חנינא אמר מהכא: "שמעי בת וראי והטי אזנך ושכחי עמך ובית אביך" (תהלים מה יא). קשו קראי אהדדי!¹¹⁰ - לא קשיא, הא - בגדול, הא - בקטן.¹¹¹ כי אתא רב דימי, אמר: אמרי במערבא: רבי מאיר אכל שחליים וזרק את הקליפה לחוף.¹¹² דרש רבא: מאי דכתיב: "אל גינת אגוז ירדתי לראות באבי הנחל" (שיר השירים ו יא) - למה נמשלו תלמידי חכמים לאגוז? לומר לך: מה אגוז זה, אף על פי שמלוכלך בטיט ובצואה - אין מה שבתוכו נמאס, אף תלמיד חכם, אף על פי שסרח - אין תורתו נמאסת.¹¹³

מצא רבה בר שילא את אליהו, אמר לו: מאי קא עביד הקב"ה?¹¹⁴ אמר לו: אומר הוא הלכות מפיהם של כל החכמים, ומפיו של רבי מאיר לא אומר. אמר ליה: אמאי? - משום שלמד הלכה מפיו של אחר. אמר לו: אמאי? רבי מאיר רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק! אמר לו: עכשיו הוא אומר: "מאיר בני אומר: בזמן שאדם מצטער שכינה מה לשון אומרת - קלני מראשי, קלני מזרועי.¹¹⁵ אם כך הקב"ה מצטער על דמן של רשעים - קל וחומר על דמן של צדיקים שנשפך".¹¹⁶

אשכחיה שמואל לרב יהודה דתלי בעיברא דדשא וקא בכי. אמר ליה: שיננא, מאי קא בכית? - אמר ליה: מי זוטרא מאי דכתיב בהו ברבנן: "לְבָבְךָ יְהַגֶּה אֵימָה אֵימָה סִפֵּר אֵימָה שִׁקְלָה אֵימָה סִפֵּר אֶת הַמְּגִדִּים" (ישעיהו לג יח). איה סופר - שהיו סופרים כל אותיות שבתורה, איה שוקל - שהיו שוקלים קלין וחמורין שבתורה. איה סופר את המגדלים - שהיו שונין שלש מאות הלכות במגדל הפורח באויר. ואמר רבי אמי: תלת מאה בעיי בעו דואג ואחיתופל במגדל הפורח באויר. ותנן: שלושה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא, אכן מה תהוי

¹⁰⁵ איזו אש מסכסכת את ספסלו של רבי? האש של דברי התורה בסעודת לידתו של אלישע בן אבויה? האש של בית המדרש בשנים בהם נטל שם אלישע בן אבוי חלק (ראו שיר השירים רבה לעיל), כולל האש של בן עזאי? או שמא האש מקברו של אלישע שחבורת החכמים לא יכלה לכבות או למנוע, ורבי יהודה הנשיא מתכחש כעת לבנותיו? ראו אגב בגמרא תלמוד בבא בתרא דף ח עמוד א איך ניהל רבי ביד רמה את קופת הצדקה שלו בשנות בצורת, עד שבא אחד מתלמידיו, רבי יונתן בן עמרם, וגרם לו לשנות את דעתו.

¹⁰⁶ במספר פעמים מצאנו את רבי בוכה: עבודה זרה י ע"ב קטיעה בר שלום, שם יז ע"א בן דורדיא, שם יח ע"ב ר' חנינא בן תרדיון ועוד. עניין הראוי למחקר. ויש עוד תלמידי חכמים שבוכים ובעזרת הנוותן ליעף כח, נזכה להשלים נושא זה..

¹⁰⁷ כאן באה תוספת שהיא כולה של התלמוד הבבלי: השאלה (והתשובה) איך זה למד ר' מאיר תורה מאלישע בן אבויה לאחר שהלה יצא לתרבות רעה?

¹⁰⁸ שזה כלל חשוב מאד אצל חז"ל: תורה ומידות נכונות באמונה ובדרך ארץ, חייבים להשתלב. התורה איננה 'מדע אובייקטיבי' או 'חכמה צרופה' שניתן ללמוד אותה מכל אדם. ראו דברינו [שפתי כהן ישמרו דעת](#) בפרשת תצוה.

¹⁰⁹ היינו שמה שחשוב הוא שהשומע יכוון לדעה הנכונה, לדעתו של הקב"ה ()

¹¹⁰ איך ניישב את הפסוק ממלאכי שממנו נשמע שרק מרב הגון ראוי ללמוד תורה עם הפסוקים ממשלי ומתהלים?

¹¹¹ הסבר ראשון איך למד ר' מאיר תורה מאלישע בן אבויה הוא שיש הבדל בין "קטן" (תלמיד צעיר) ובין "גדול" כר' מאיר.

¹¹² ולהלן הביטוי היותר ידוע: רבי מאיר רימון מצא, תוכו אכל קליפתו זרק. על צמח [השחליים](#) ראו כאן.

¹¹³ קטע זה הוא כאמור ייחודי לתלמוד הבבלי, אבל מרבית האמוראים הנזכרים בו הם מארץ ישראל. גם הדימוי של רב דימי מובא בשם חכמי "מערבא", היינו ארץ ישראל. בסוף הקטע מובא הדימוי של רבא שהוא אמורא בבלי על האגוז שלכאורה פשוט יותר מהדימוי של השחליים או הרימון שדורשים פעולת הפרדה מורכבת. ראו דברינו [אל גינת אגוז ירדתי](#) בשיר השירים. כך או כך, כל הדימויים הם נאים, אבל מסתכנים ביצירת תקדים מהמקרה של ר' מאיר ואלישע בן אבויה.

¹¹⁴ פעמיים נוספות בהם חכם פוגש את אליהו ושואל אותו: מה הקב"ה עושה? בתנורו של עכנאי (בבא מציעא נט ע"ב) ובפרשת פילגש בגבעה (גיטין ו ע"ב). למה שם הקב"ה מסכים לחכמים ("נצחוני בני"), אך לא לר' מאיר כאן?.

¹¹⁵ קלני - או לי, כבד עלי, אין זה קל עלי. ראו ירושלמי סנהדרין פרק ח הלכה ח ובמפרשים שם (פני משה). ביטוי ייחודי. הקב"ה משתכנע לבסוף ואומר תורה בשם ר' מאיר. אבל איזו תורה הוא אומר בשמו?

¹¹⁶ גם קטע זה ייחודי לבבלי ואינו בירושלמי. הדיון בשאלה איך זה למד ר' מאיר תורה מפיו של אלישע בן אבויה, נמשך גם בישיבה של מעלה. בתחילה הקב"ה מסרב לומר הלכות בשמו של ר' מאיר, אבל כאשר רבה בר שילא מעלה את משל הרימון, "משתכנע" כביכול הקב"ה ומשנה את דעתו. ואיזו הלכה בוחר הקב"ה לומר בשמו של ר' מאיר? משנה ממסכת סנהדרין (פרק ו משנה ה) על הרוגי בית דין! האם יושרו לבסוף ההדורים באשר לתורה שלמד ר' מאיר מאלישע? בשני מקומות בש"ס מצאנו שנמנעו לומר תורה בשמו של ר' מאיר. האחד, בסוף מסכת הוריות, בעימות של ר' מאיר ור' נתן עם רבן שמעון בן גמליאל: "מי הם הללו שמימיהם אנו שותים ושמותם אין אנו מזכירים?". והשני בגמרא עירובין יג ע"ב: "אמר רבי אחא בר חנינא: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדרו של רבי מאיר כמותו, ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו - שלא יכלו חביריו לעמוד על סוף דעתו. שהוא אומר על טמא טהור ומראה לו פנים, על טהור טמא ומראה לו פנים... תלמיד היה לו לרבי מאיר וסומכוס שמו, שהיה אומר על כל דבר ודבר של טומאה ארבעים ושמונה טעמי טומאה, ועל כל דבר ודבר של טהרה ארבעים ושמונה טעמי טהרה". האם זו תוצאת הלימוד מאלישע בן אבויה? היכולת לסתור כל דבר, לטהר את השרץ בק"נ טעמים, להעמיד מול כל תורה, תורה נגדית? ראו הוויכוחים על הפסוקים לעיל.

עלן? 117 - אמר ליה: שיננא, טינא היתה בלבם. 118 אחר מאי - זמר יונוני לא פסק מפומיה. אמרו עליו על אחר, בשעה שהיה עומד מבית המדרש הרבה ספרי מינין נושרין מחיקו. שאל נימוס הגרדי את רבי מאיר: כל עמר דנחית ליורה סליק? - אמר ליה: כל מאן דהוה נקי אגב אימיה - סליק, כל דלא הוה נקי אגב אימיה - לא סליק. 119

מסכת ברכות דף ז עמוד א – שר ופונש בעולם הזה 120

ואמר רבי יוחנן משום רבי יוסי: שלשה דברים בקש משה מלפני הקדוש ברוך הוא ונתן לו; ... 121 ופליגא דרבי מאיר, דאמר רבי מאיר: שתיים נתנו לו ואחת לא נתנו לו, שנאמר: "והנחתי את אשר אחון" - אף על פי שאינו הגון, - "ורחמתי את אשר ארחס" - אף על פי שאינו הגון. 122

מסכת אבות פרק ד משנה כ – נייר חדש ונייר מחוק 123

אלישע בן אבויה אומר: הלומד ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר חדש. והלומד זקן למה הוא דומה? לדיו כתובה על נייר מחוק. 124 ... רבי אומר: אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. יש קנקן חדש מלא ישן, וישן שאפילו חדש אין בו. 125

אבות דרבי נתן נוסח ב פרק לה – ציפור הנפש

אלישע בן אבויה אומר: הלמד תורה בנערותו למה הוא דומה? לסיד שהוא טוח על גבי אבנים, אפילו כל הגשמים יורדין אין מזיקין אותו. והלמד תורה בזקנותו למה הוא דומה? לסיד שהוא טוח על גבי לבנים, כיון שטיפה של מים הוא יורד עליו, פושר והולך לו. משל למה הדבר דומה? למלך שאמר לעבדו: שמור את הציפור לבני. אמר

117 האקורד המסיים בתלמוד הבבלי הוא במפגש של שמואל עם רב יהודה (אותו הוא מכנה "שיננא" במספר מקומות בש"ס, הינו אדם שנון), כשהוא מוצא אותו בוכה. למה בכה רב יהודה? משום שאמר: אם כל החכמים האלה, ובהם דואג ואחיתופל, שידעו את התורה כל כך טוב ובכל זאת בגלל חטא אחד שעשו אין להם חלק לעולם הבא, אנחנו, מה יהיה עלינו? אלישע בן אבויה לא נזכר עד כאן, אבל הכוונה בהחלט גם אליו כפי שעולה מהמשך הסוגיה.

118 הם היו אמנם תלמידי חכמים גדולים, עונה לו שמואל, אבל הייתה בלבם טינה. "רשעים היו מימיהם", מסביר רש"י. "היו גוונים מתוכם מתחילה ולכן לא נחשבה להם תורתם ולא הגנה עליהם", מפרש שטיינזלץ. ולפי שהכוונה כאן בברור גם לאלישע בן אבויה, נראה שהנוסח הבבלי מתחבר כאן לנוסח הירושלמי אשר מוצא את הפגם של אלישע בראשיתו, אצל אביו בסעודת לידתו, ואצל אמו עוד בהיותו ברחמה שיברה ליד בית עבודה זרה "והריחה מאותו המין והיה אותו הריח מפעפע בגופה כאירסה של חכינה". וזה סיוס מאד פסימי שהכל בגזירה קדומה (דמות הנחש), אין לאדם יכולת תיקון וכל התורה שלמד ולימד כלא הייתה.

119 גם כאן יש 'גזירת גורל' אבל הרבה יותר מכך. הכנסת דמותו של אבנימוס הגרדי לסיכום הסיפור על אלישע בן אבויה מעוררת שאלות קשות. **אבנימוס הגרדי** לו הקדשנו דף מיוחד בפרשת בלק, הוא דמות ממשית או סמל לפילוסופים היוונים שהתכתשו עם חכמי ישראל ואין לפסול את האפשרות שלאחר שיצא אלישע "לתרבות רעה" היה לו קשר עם אבנימוס או הדומים לו. ראו גם רות רבה ב יג שלר' מאיר היה קשר ישיר עם אבנימוס והוא בא לנחמו הן במות אמו והן במות אביו. כאן שואל אבנימוס את ר' מאיר, "שאלה תמימה וכאילו ללא כל קשר לרבו שחצה את הקווים (ואולי כעת לומד פילוסופיה ביחד עם אבנימוס): כל צמר שנכנס ליורה של הצביעה יוצא צבוע יפה? המשל הוא ברור: כל מי שנכנס לבית המדרש שלכם יוצא תלמיד חכם ואדם הגון? והרי שנינו רואים את אלישע בן אבויה! רבי מאיר עונה לו: מי שהיה נקי מבריייתו, אגב אמו, יוצא נקי, ומי שלא - לא. והרי זו תשובתו של אלישע בן אבויה לרבי מאיר, כשהוא מנסה להחזירו למוטב, שכל תחילתו הייתה עם פגם - תשובה שר' מאיר נלחם בה בכל עוז! אפשר שיש כאן שני פנים לר' מאיר. כלפי חוץ, כלפי עקיפתו של אבנימוס, עונה ר' מאיר מה שעונה. אבל כלפי פנים, בשיח שלו עם אלישע בן אבויה, הוא אינו מוותר. אין דבר שאין לו תקנה, ריפוי ותשובה. אין ביהדות 'גורל' ('מוירה') שעומדת מעל לכל, כמו בתרבות יוון. אבל התלמוד הבבלי שם מוטיב זה גם בפיו של שמואל שמסביר לרב יהודה: "טינה הייתה בלבם". אקורד מסיים זה של הבבלי נראה מכוון להנמיך עוד יותר את דמותו של אלישע בן אבויה, אבל סופו שהוא מעורר שאלות גם לגבי ר' מאיר.

120 לקראת סוף הגיליון נחזור לגמרא לעיל התולה את סיבת כפירתו של אלישע בן אבויה במותו של הילד שקיים את מצוות שילוח הקן ומצוות כיבוד אב ואם, בהם התורה מבטיחה אריכות ימים למי שמקיים אותן. (יש אגב גם מצווה שלישית, מצאו אותה).

121 שתי הבקשות הראשונות של משה הן "בקש שתשרה שכינה על ישראל ושלא תשרה שכינה על אומות העולם. והבקשה השלישית הייתה לדעת את דרכי השגחת ה' בעולם" הודיעני נא את דרכיך", היינו סוד שר ופונש: "מפני מה יש צדיק וטוב לו ויש צדיק ורע לו, יש רשע וטוב לו ויש רשע ורע לו?". ראו שם במקור הקטע שהשמטנו, כולל ניסיונות שונים להסביר נושא שר ופונש בעולם הזה, לאחר שעינינו רואות שפעמים רבות (מדי): "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו"

122 רבי מאיר חולק וסבור שרק על שתי הבקשות הראשונות נענה משה ואילו על השלישית, על שר ופונש, לא נענה. כל הטוב שניתן, לצדיק ולרשע, הוא בבחינת 'מתנת חיים'. ואימתי יגיע השכר והעונש? כנראה בעולמות אחרים. ומה ההבדל בין זה ובין האמירה של ר' יעקב שעליה נכשל אלישע? - "שכר מצות בהאי עלמא ליכא" רק "בעולם הבא שכולו טוב"? אז מה ההבדל בין אלישע ובין רבי מאיר (ושאר כל החכמים)? אלישע רואה שהבטחת התורה לשכר ועונש לא מתקיימת ופרק עול. רבי מאיר (ושאר חכמי ישראל) רואה אותו הדבר ומגיע למסקנה הפוכה: הכל מתנת חיים. "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס". לעולם האמונה וקיום המצוות יש ערך בפני עצמו. גם אם השכר והעונש הייעודיים לא מתקיימים לנגד עינינו, הערכים לא נעלמים. ולכל זה יש להוסיף את המקרה הקשה של מות בניו של רבי מאיר כמסופר במדרש משלי (בובר) פרק לא פסוק י, וכבר הארכנו דיינו.

123 ביתרת הדף, נתנה מה נשאר מתורתו של אלישע הוא אחר. האם נעלם לגמרי ממקורות חז"ל או שמא יש אזכורים שלו. ואם כן, אילו אזכורים והאם ניתן ללמוד מהם משהו על תורתו או על מה שחכמים היו מוכנים שנלמד מפיו, שהרי כבר בתו אמרה לרבי: "אל תבט במעשיו, הבט בתורתו". או "זכור לתורתו ואל תזכור מעשיו". נעיר מעט על מקורות אלה ונשאיר לשואבי המים לפענחם.

124 האם אלישע הרגיש בשלב מסוים בחייו שתורתו כבר כתובה על נייר מחוק ואיננה משתמרת?
125 ובאותה משנה נזכר רבי, תלמידו של רבי מאיר שהוא תלמידו של אחר. אל תסתכל בחיצוניות אומר רבי, אלא בתוכן הפנימי. האם אפשר לדמות משל זה לתוכו של הרמון ולקליפתו?

המלך לעבדו: אם משמר אתה את הציפור - נפשך אתה משמר. ואם מאבד אתה את הציפור - נפשך אתה מאבד ... כך הקב"ה אומר לישראל: בני, אם אתם משמרים את התורה - נפשכם אתם משמרים. ואם אתם מאבדים את התורה - נפשכם אתם מאבדים ... שנאמר: "רק הישמר לך ושמור נפשך מאד" (דברים ד ט).¹²⁶

אבות דרבי נתן נוסח א פרק כד – מעשים ותורה

אלישע בן אבויה אומר: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, למה הוא דומה? לאדם שבונה אבנים תחילה ואחר כך לבנים. אפילו באים מים הרבה ועומדין בצידין אין מחין אותן ממקומן. ואדם שאין בו מעשים טובים ולמד תורה, למה הוא דומה? לאדם שבונה לבנים תחילה ואחר כך אבנים. אפילו באים מים קימעא מיד הופכין אותן:

הוא היה אומר: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, למה הוא דומה? לסיד שטוח על גבי אבנים. אפילו יורדין עליו כמה גשמים אין מזיזות אותו ממקומו. אדם שאין בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, דומה לסיד שניטוח על גבי לבנים אפילו יורדין עליו גשמים קימעא מיד נימוק והולך לו:

הוא היה אומר: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, למה הוא דומה? לכוס שיש לו פסיפס.¹²⁷ ואדם שאין בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, למה הוא דומה? לכוס שאין לו פסיפס, שכיון שנתמלא הכוס נהפך על צידו ונשפך כל מה שבתוכו.

הוא היה אומר: אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה, למה הוא דומה? לסוס שיש לו כלונוס.¹²⁸ ואדם שאין בו מעשים טובים ולמד תורה הרבה למה הוא דומה? לסוס שאין לו כלונוס, כיון שרוכב עליו זורקו בבת ראש.

הוא היה אומר: הלומד תורה בילדותו דברי תורה נבלעין בדמיו ויוצאין מפיו מפורשין. והלומד תורה בזקנותו אין דברי תורה נבלעין בדמיו ואין יוצאין מפיו מפורשין. וכן מתלא (משל) אומר אם בנערותיך לא חפצתם, איך תשיגם בזקנותיך?

הוא היה אומר: קשין דברי תורה לקנותה ככלי זהבים ונוחין לאבדם ככלי זכוכית, שנאמר: "לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז" (איוב כח יז). מקיש זהב לזכוכית: מה כלי זהב לאחר שנשבר - יש לו תקנה. וכל כלי זכוכית אין להם תקנה כשנשברו אלא אם כן חזרו לברייתן.¹²⁹ ומה אני מקיים "ותמורתה כלי פז"? לומר לך: כל העמל בהן ומקיימן פניו מצהיבות כפז. וכל העמל בהם ואין מקיימן פניו משחירות כזכוכית.¹³⁰

הוא היה אומר: יכול אדם ללמוד תורה בעשר שנה ולשכחה בשתי שנים. כיצד? יושב אדם ששה חדשים ואינו חוזר בה, נמצא אומר על טמא טהור ועל טהור טמא. "ב חודש ואינו חוזר בה, נמצא מחליף חכמים זה בזה. י"ח חודש ואינו חוזר בה, נמצא משכח ראשי פרקים. כ"ד חודש ואינו חוזר בה, נמצא משכח ראשי מסכתותיו. ומתוך שאומר על טמא טהור ועל טהור טמא ומחליף חכמים זה בזה ומשכח ראשי פרקים וראשי מסכתותיו, סוף שיושב ודומם. ועליו אמר שלמה: "על שדה איש עצל עברתי ועל כרם אדם חסר לב והנה עלה כלו קמשונים כסו פניו חרולים וגדר אבנים נהרסה" (משלי כד ל-לא). וכיון שנפל כותלו של כרם, מיד חרב כל הכרם כולו.¹³¹

הוא היה אומר כל המְעֵשֶׂה את חבירו לעשות דבר מצוה, מעלה עליו הכתוב כאילו הוא עשאה בגופו. [משל] משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שצד ציפור ונתנו לאחד מעבדיו ואמר לו: הוי זהיר בצפור זה שאם אתה נזהר

¹²⁶ ראו דברינו **כי אם שמור תשמרון** בפרשת ראה. ראו שם מדרש ספרי דברים פיסקא מח פרשת עקב, שהוא כנראה המקור ובו גם פסוקים מהכתובים שנראה בהמשך. מי שהחליט לשמר נוסח זה ולכלול אותו בקובץ מדרשי אבות דרבי נתן, שהוא פירוש על מסכת אבות, היה מן הסתם מודע לקונטרסט הגדול בין דברי "ציפור נפש" אלה הרוויים מוסר של תורה, ובין מעשיו של מי שאמרם שהיו "ספרי מינים נושרים מחיקו" והיה "הורג רבי תורה". מי שעשה כן, סמך על הקורא הנבון, ובהם אנחנו, שיידיע להפריד בין גרגירי הרימון העסיסיים ובין קליפתו המרה. כולל כל העטיפות הלבנות הפנימיות של הרימון שפעולת הפרדת תוכו מקליפתו החיצונית והפנימית אינה כה קלה.

¹²⁷ פסיפס הוא בד"כ במשמעות של חיתוך, מבנה ואפילו צביעה נאים. וכאן נראה שהכוונה לבסיס מוצק של הכוס.

¹²⁸ אוכף.

¹²⁹ להמיס אותם ולצרוף אותם בכבשן לכלי חדש. אין זה אותו הכלי. אולי גם בזבה, אבל הנה שוב כלי הזכוכית שגם להם יש תקנה. וכאמור לעיל, אלישע מבין זאת היטב אבל דרשה ועצות לאחרים הוא עניין אחד וביצוע למעשה (על עצמך) הוא עניין אחר.

¹³⁰ דרשות על פסוק זה מאיוב, ופסוקים דומים מספרי כתובים אחרים, מצויים כנ"ל בשני הנוסחים העיקריים של הסיפור על אלישע בן אבויה: הבבלי והירושלמי. ומקור הדברים שוב הן הדרשות בספרי פרשת עקב על הפסוק: "כי אם תשמרון לעשות".

¹³¹ אולי לצד כל הנושא של הכפירה והמינות ואיבוד האמונה התמימה ("ציפור הנפש" שפרחה), גם הצד האינטלקטואלי והלמדני נפגע אצל אלישע. וכשר' מאיר קורא לו לחזור אל בית המדרש והוא עונה ששמע בת קול שאומרת: "שובו בנים שובבים, חוץ מאלישע בן אבויה", הוא בעצם מפחד לחזור כי שכח את תורתו ואין לו כוח נפשי-שכלי להתחיל הכל מהתחלה.

בו – טוב. ואם לאו, אני נוטל נשמתך תחתיו. כך אמר הקב"ה לישראל: דברי תורה שנתתי לכם, אם אתם משמרים אותן – טוב, ואם לאו – אני נוטל נפשכם תחתיה, שנאמר: "רק הישמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך" (דברים ד ט). ואומר: "כי לא דבר רק הוא מכס כי הוא חייכם" (שם לב מז):

אבות דרבי נתן נוסח א פרק מ – יש מה לדאוג

שלושה תלמידי חכמים הם: הרואה בן עזאי בחלום - יצפה לחסידות. בן זומא - יצפה לחכמה. אלישע בן אבויה - ידאג מן הפורעניות.¹³²

מסכת מועד קטן דף כ עמוד א

תנו רבנן: שמועה קרובה נוהגת שבעה ושלושים, שמועה רחוקה אינה נוהגת אלא יום אחד. איזו היא קרובה ואיזו היא רחוקה? קרובה - בתוך שלושים, רחוקה - לאחר שלושים, דברי רבי עקיבא. וחכמים אומרים: אחת שמועה קרובה ואחת שמועה רחוקה - נוהגת שבעה ושלושים... מעשה ומת אביו של רבי צדוק בגיניק, והודיעוהו לאחר שלוש שנים, ובא ושאל את אלישע בן אבויה וזקנים שעמו, ואמרו: נהוג שבעה ושלושים. וכשמת בנו של רבי אחייה בגולה ישב עליו שבעה ושלושים.¹³³

רות רבה (לרנר) פרשה ו

לאחר ימים באו בנותיו ותובעות צדקה אצל רבינו. אמר: "אל יהי לו מושך חסד ואל יהי חונן ליתומיו (תהלים קט יב). אמרין: רבי, לא תסתכל בעובדוהי אסתכל לאוריתיה. באותה שעה בכה רבי וגזר עליהן שיתפרנסו. אמר: מה מי שלא היתה תורתו לשום שמים כך העמיד, מי שתורתו לשום שמים על אחת כמה וכמה. אמרו עליו על אלישע בן אבויה, שלא היתה העזרה ננעלת על אדם חכם וגבור בתורה בישראל כמותו. וכיון שהיה מדבר ודורש בלשכת הגזית או בבית המדרש של טבריא, היו כל החברים עומדים על רגליהם ומאזנים לדבריו, ואח"כ באים כלם ונושקין אותו על ראשו. אם בטבריא כך, קל וחמר בשאר מדינות ובשאר עירות.¹³⁴

מחלקי המים

מים אחרונים 1: סיכום ההבדלים העיקריים בין נוסח הירושלמי והבבלי

1. אזכור השם "אלישע" מול "אחר".
 - בירושלמי: 6 פעמים "אלישע", פעמיים "אחר".
 - בבבלי: פעמיים אלישע אבל לגנאי: מפי הזונה, ומפי התלמיד המגמגם. כל השאר, עשרות אזכורים: "אחר".
2. מה גרם להתפקרותו של אלישע בן אבויה?
 - ירושלמי, שלוש סיבות: כוונתו הפגומה של אביו בשמחת לידתו, סיפור שילוח הקן, אמו שעברה ליד בתי עבודה זרה. לא סיבת הכניסה לפרדס.
 - בבבלי: ראיית "שתי הרשויות" והעימות עם מיטטרון שהיו בכניסה לפרדס. אבל יש גם הד לסיפור שילוח הקן ולשונו של רבי יהודה הנחתום (חוצפית התורגמן).
3. נוסח ארבעה נכנסו לפרדס

¹³² למרות שגם בן זומא ובן עזאי יצאו פגועים מהכניסה לפרדס ואירעה להם פורענות. אבל לא כפרו כאלישע.

¹³³ בהשוואה עם המקורות באגדה לעיל, אין בהלכה ציטוטים מפי אלישע בן אבויה, היחיד שמצאנו הוא זה ממסכת מועד קטן בדיון אבלות רחוקה וקרובה. האם יד מכוונת כאן לסלק את אלישע בן אבויה מהשיח ההלכתי אבל להשאיר אותו בעולם האגדה והלקח לדורות? וגם באגדה, אין אזכורו במדרשי היסוד כמדרשי התנאים, מדרשי רבה, פסיקתאות וגם לא מדרשי ילמדנו. אזכורו בא במדרשים מאוחרים כמו אבות דרבי נתן. ראו גם הדגש בדבריו על "מעשים". השוו עם הסניגוריה של בנותיו: "זכור לתורתו ואל תזכור מעשיו", שהרי ברור שיעקר כפירתו של אלישע בן אבויה היה במעשים ולא במסות פילוסופיות.

¹³⁴ עוד 'הפתעה קטנה' מצאנו במהדורת לרנר לרות רבה פרשה ו. לעיל הבאנו את נוסח רות רבה מהדורת וילנא שמסתיימת ברבי שבכה על אלישע בן אבויה וניאות בסוף לפרנס את בנותיו. בא נוסח זה ומכתיר את אלישע בן אבויה בתואר נכבד זה: "שלא היתה העזרה ננעלת על אדם חכם וגבור בתורה בישראל כמותו", היינו, שכאשר נאספו כל עם ישראל לעזרה להקריב את קרבן הפסח לא היה שם אדם שישתווה לחכמתו וגבורתו בתורה של אלישע בן אבויה. ראו תואר זה שניתן לעקביא בן מהללאל במסכת עדויות פרק ה משנה ו: "אמר רבי יהודה: חס ושלוש שעקביא נתנדה, שאין עזרה ננעלת בפני כל אדם מישראל בחכמה וביראת חטא כעקביא בן מהללאל". ראה פירוש ברטנורא שם. האם תואר כבוד זה הוא בבחינת "אחרי מות קדושים אמור", או שמא "אחרי דחיות" ובמקרה של עקביא בן מהללאל אולי גם "אחרי נדוי"? או אפשר שבראייה לאחור אכן הכירו חכמים בגדולתו של אלישע בן אבויה אבל לא יכלו להכילו. ומכאן שתיקתם לאורך כל הסיפור וביקורתו של רבי יוחנן: "אחד היה בינינו ולא יכולנו להצילו?!"

- בירושלמי, נאמן למקור בתוספתא
- בבבלי, מתוסף העניין של אבני שיש והקריאה "מים מים", כולל הקישור לפסוק: "דובר שקרים לא יכון". ולפי שהוא פותח ב"תנו רבנן", אולי היה לפניו נוסח אחר.
- 4. סיפור השמד והריגת רבי תורה, מצוי רק בירושלמי
- 5. הביטוי "יצא לתרבות רעה" – רק בנוסח הבבלי.
- 6. סיפור האש או העשן העולה מקברו של אלישע. שונה משמעותית בבבלי מזה שבירושלמי, כולל ביקורת קשה על הסיפור שבירושלמי.
- 7. השאלה איך למד ר' מאיר תורה מאלישע בן אבויה:
 - בירושלמי כלל אינה עולה
 - בבבלי, מספר תשובות ובהם משל "הרימון". כמו כן, הקב"ה שלא אומר תורה בשם רבי מאיר. בבלי הוריות ועירובין יש לכך גם הד.
- 8. השאלה לר' מאיר: מי ראשון: אביך או רבך? מצויה רק בירושלמי שקובע: רבו קודם. ובמדרש רות רבה שינו לאביו לפני רבו.

מים אחרונים 2 – לקריאה נוספת: כאמור בפתח דברינו, רבים וטובים שלחו קולמוסם בסיפורו של אלישע בן אבויה הוא אחר, מי במחקר ועיון ומי בכתיבה ספרותית.

1. נורית בארי, יצא לתרבות רעה, ידיעות אחרונות – ספרי חמד, 2007
2. יהודה ליבס, חטאו של אלישע, הוצאת אקדמון תש"ן.
3. יונתן רוזנצוויג, קווים לדמותו של אלישע, בטאון ישיבת ברכת משה תשס"א (פורסם באתר דעת).
4. נילי בן ארי, הערות לסוגיית 'אחר', אתר דעת תשסז.
5. יהודה פרידלנדר, "אלישע בן אבויה סניגורם של ישראל", בתוך: יהודה וינפלד (עורך), מחקרי ירושלים בספרות עברית, יד, ירושלים תשנג.
6. יהודה לייב לילנבלום, משנת אלישע בן אבויה.
7. מילטון סטיינברג, כעלה נידף.
8. משה שמיר, על סוסו בשבת.
9. יוכי ברנדייס, הפרדס של עקיבא